

ADMONITIO

O. F. FRITZSCHE (1)

IN DIVINARUM INSTITUTIONUM EPITOMEN.

« Institutionum divinarum Epitomen jam Hierony- A
mus librum dicit acephalon. In edd. Ven. 1471, 72, paratim Davisius cum notis vulgasset Cantab. 1718,
Rom. 74, et Rostoch. 76, omnino desideratur; reli- in-8°, ab editoribus Lactantii non tantum multo auctior,
quæ vero edd. sæc. xv, xvi et xvii, omissis prioribus sed etiam emendatior exhiberi potuit. Illa enim pos-
capitibus lv, ultimam tantum ejus partem, modo in terior libri pars a prioribus editoribus exhibita flu-
octavio, modo in duodecim capitula distinctam conti- xit e codice perquam mendoso, sed jam ope edd.
nent. Sed hæc ipsa libri particula in quatuor tantum Taur., Bon. et Reg.-Put. plerisque locis facile emen-
legitur libris scriptis: in c. Bodlei., 1 Bon. et 2 Regg., dari potuit. Cæterum cod. ille Taur., qui, præter
quorum alter est Reg.-Put., isque in fine etiam muti- Epitomen, alios etiam libros continet, ut genealo-
lus. (*Explicit cap. 66 v. PROMISSA VENIENTES.*) Permi- giam biblicam, quam una cum specimine historiæ
rum libellus expertus est fatum. Nam quem crederes Manichæorum denuo descripsit, et ed. Ferd., Flor.,
scriptorem inchoatum reliquisse, aut nescio quam Fleck., est membranaceus, litteris uncialibus nec
temporis injuriam detruncasse, pæne integer (non- ligatis. Verba nullo spatio sunt distincta. Scriptus
nulla enim interciderunt, v. c. 14 et 20) nobis serva- est sæculo sexto, fortasse quinto, sed librarius sæ-
tus est in codice Taurinensi. Ex quo libro cum C. M. B pissime peccavit, et linguæ latinæ fere ignarus vide-
Pffaffius Epitomen primum eruisset, eamque illus- tur fuisse. Epitome an non a Lactantio ipso esset
tracta edidisset Par. 1712, in-8°, ac deinde iterum se- profecta unus Walch. dubitavit: sed vir doctus hanc
paratim Davisius cum notis vulgasset Cantab. 1718, opinionationem temere jecit. »

(1) In præfatione editionis Lipsianæ quam publici juris fecit vir doctus, hoc ipso anno 1814, II parte Lactantii operum.

LUCII CÆCILII FIRMIANI LACTANTII EPITOME DIVINARUM INSTITUTIONUM, AD PENTADIUM FRATREM.

PRÆFATIO.

Totius epitomes ac institutionum concilium et ratio.

Quamquam Divinarum Institutionum libri, quos jampridem ad illustrandam veritatem religionemque conscripsimus, ita legentium mentes instruant, ita informant, ut nec prolixitas pariat fastidium, nec

C oneret ubertas: tamen horum tibi Epitomen fieri, Pentadi frater, desideras; credo, ut ad te aliquid scribam, tuumque nomen in nostro qualicumque opere celebretur. Faciam quod postulas, etsi difficile videtur ea, quæ septem maximis voluminibus explicata sunt, in unum conferre. Fit enim totum et minus plenum, cum tanta rerum multitudo in

VARIORUM NOTÆ.

PRÆFATIO. Hæc vox non extat in ms. uti nec capitum divisio ac tituli, nec etiam summaria, quæ hic addere visum est, ut lumen aliquid accedat Lactantiano huic operi.

Illustrandam. In ms. *inlustrandam*, idque more veteri. Sic in antiquis *vir inluster*, pro *vir illuster*.

Religionemque. In ms. *religionemque*; quasi esse,

abbreviatio.

Conscripsimus. Ms. habet *conscripsimus*.

Aliquid. Deest in editis; legitur tamen in ms. Taurin. Sic enim habet autographum, quod ad nos summa humanitate misit illustrissimus ac doctissimus Pffaffius.

Quæ. In ms. *que* more omnium fere manuscriptorum. *In unum.* Adde *volumen*.

angustum coarctanda sit, et brevitate ipsa minus clarum, maxime cum et argumenta plurima et exempla, in quibus lumen est probationum, necesse sit præteriri; quoniam tanta eorum copia est, ut vel sola librum conficere possim. Quibus sublatis, quid potest utile, quid apertum videri? Sed enitar, quantum res sinit, et diffusa substri gere, et proluxa brevare; sic tamen, ut neque res ad copiam, neque claritas ad intelligentiam deesse videatur in hoc opere, quo in lucem veritas protrahenda est.

CAPUT PRIMUM.

(Div. Inst. lib. 1, c. 5.)

De Divina Providentia.

Prima incidit quæstio, sitne aliqua providentia, quæ aut fecerit, aut regat mundum? Esse, nemini dubium est; siquidem omnium fere philosophorum, præter scholam Epicuri, una vox, una sententia est, nec fieri sine artifice Deo potuisse mundum, nec sine rectore constare. Itaque non solum a doctissimis viris, sed et omnium mortalium testimoniis ac sensibus coarguitur Epicurus. Quis enim de providentia dubitet, cum videat cælos terramque sic disposita, sic temperata esse universa, ut non modo ad pulchritudinem ornatumque mirabilem, sed ad usum quoque hominum, cæterorumque viventium commoditatem aptissime convenirent? Non potest igitur, quod ratione constat, sine ratione cœpisse, quoniam certum est esse providentiam.

CAPUT II.

(Div. Inst. lib. 1, c. 2.)

Quod Deus sit unus, nec possint esse plures.

Sequitur alia quæstio, utrumne Deus unus, an

plures? quæ quidem multum habet ambiguitatis. Dissentiunt enim non modo singuli inter se, verum etiam populi atque gentes. Sed qui rationem sequetur, intelligit nec Dominum esse posse nisi unum, nec patrem nisi unum. Nam si Deus, qui omnia condidit, et idem Dominus, et idem pater est, unus sit necesse est, ut idem sit caput idemque fons rerum. Nec potest aliter rerum summa consistere, nisi ad unum cuncta referantur, nisi unus teneat gubernaculum, nisi unus frena moderetur, regatque universa membra, tamquam mens una. Si multi sint in examine apum reges, peribunt aut dissipabuntur, dum

Regibus incessit magno discordia motu;

si plures in armento duces, tandem præliabantur, donec unus obtineat: si multi in exercitu imperatores, nec pareri poterit a milite, cum diversa jubentur, nec ab iis ipsis unitas obtineri, cum sibi quisque pro moribus consulat. Sic in hac mundi republica nisi unus fuisset moderator, qui et conditor, aut solus fuisset omnis hæc moles, aut nec condidit quidem omnino potuisset.

Præterea in multis non posset esse totum, cum singuli sua officia, suas obtineant potestates. Nullus igitur eorum poterit omnipotens nuncupari, quod est verum cognomentum Dei: quoniam id solum poterit, quod in ipso est; quod autem in aliis, nec audebit attingere. Non Vulcanus sibi aquam vindicabit, aut Neptunus ignem; non Ceres artium peritiam, nec Minerva frugum; non arna Mercurius, nec Mars lyram; non Jupiter medicinam, nec Asclepius fulmen; facilius illud ab alio jactum suscipiet, quam ipse torquet. Si ergo singuli non possunt omnia, minus habent virium, minus potestatis: is autem

VARIORUM NOTÆ.

In angustum coarctanda. Ms. habet *coarsanda*: forte hæc ultima vox ab *artus* derivaretur, ut ait Doctiss. Pflaffus. Aiunt voces *in angustum* deesse in ms., atamen ea lego in viri clariss. Pflaffi autographo. — *In angustum coarctanda.* Seneca de Vita Beata, c. 4: *Exercitus modo latus panditur, modo in angustum coarctatur.* L. b. vii Quæst. Nat., cap. 27, extr.: *Non in angustum conjectu et arctata.* Lact. lib. vii, cap. 16: *Dies in angustum coarctabitur.* Si fides anonymo Clerici, p. 342, verba *in angustum* non habet ms. Taur.: unde cancellis inclusi, et aliis typis exprimeunda curavi, alias non indigna Lactantio. D

BUNEM.

Brevitate. Ms. habet *brebitate*, facili permutatione v in b. Sic infra *breviare*, ubi ms. habet *brebiare*. Sic et sub. fin. cap. 5.

Præteriri. In ms. *preteriri*. Hoc vulgatum est in mss. ubi e pro æ.

Quid potest utile, quid apertum. Habet BUN: — « *Quid poterit.. quid apertum.* Sic in ms. Vid. Clericus, p. 342, 343. Loco vacuo Pflaffus posuit *utile*, ac *poterit* in *potest* mutavit. Sed major est vacuum illud spatium, quam ut illud implendo sufficiat verbum *utile*. Hæc Henmannus, cui verba, in quibus *sublatis videri*, glossæ videntur. Forte *quid poterit perspicuum*, *quid apertum utile*, legendum. »

Esse. Subaudi *providentiam*.

Uti. Non extat in ms.

Quoniam. Hoc verbum minus apte hic dicitur; legendumque potius esset, *itaque certum est esse provi-*

dentiam. Quia ex mundi creatione et Constanti regimine probatur non creditibus esse providentiam; non autem Epicureo dici potest: *Providentia est, hinc fit ut omnia summa sapientia regantur.* Præter ipsi probandum est esse providentiam; quod fit optime ex universi dispositione et temperatione. — *Quoniam certum est esse providentiam.* Ab his verbis incipio secundum caput. Post plures annos adeptus Davisii editionem, video idem ipsi placuisse. Unde haud necesse est cum Henmanno legere, *quæ jam certe est.* BUN.

Ambiguitatis. In ms. *ambiguitas*.

Intelliget. In ms. *intelleget*.

Rerum summa. Buneman. habet tantum *summa* sine voce *rerum*, et notam sequentem exhibet. — Pflaffus ediderat, *rerum summa*. Abest a ms. r-rum, teste anonymo Clerici, pag. 346, nec habent ipæ Iustitines. Lib. 1, 3: *non poterit summa constare*; ubi plura dedi. Conf. de Ira, c. 11.

Regibus. Ex Virg. l. iv Georg., vs. 68.

Obtineat. In *optineat*; sic infra ms. *optineri et optineant*.

Moribus. Davisius legit *viribus*.

Republica. In ms. *re p.*

Omnis. Dicitur abesse a ms.

Nec condidit quidem. Mallem *ne condidit quidem*; c ex sequenti voce repetitum. Emendavimus sæpe illud *necia* alius Lact. locis, c. 9, lib. ii, c. 5. Conspirat Davisius. *Illud.* In ms. *illud*.

CAPUT VI.

(Div. Inst. lib. 1, c. 8.)

Deus, cum sit æternus et immortalis, sexu et successione non eget.

Hæc igitur tot ac tanta testimonia liquido perdocent, unum esse regimen in mundo, unam potestatem, cujus nec origo excogitari, nec vis enarrari potest. Stulti ergo, qui de concubitu natos putant deos esse, cum ipse sexus et corporum copulatio idcirco mortalibus a Deo data sint, ut per sobolis successionem genus omne servetur. Immortalibus vero quid opus est aut sexu aut successione, quos nec voluptas nec interitus attingit? Illi ergo, qui dii putantur, quoniam et genitos esse tanquam homines, et procreasse constat, mortales utique fuerunt: sed dii crediti sunt, quod, cum essent reges magni ac potentes, ob ea beneficia, quæ in homines contulerant, divinos post obitum honores consequi meruerunt, positisque templis atque simulacris, memoria eorum tanquam immortalium retenta est atque celebrata.

CAPUT VII.

(Div. Inst. lib. 1, c. 9.)

De Herculis vita facinorosa et morte.

Sed cum sit omnibus fere gentibus persuasum deos esse, res tamen eorum gestæ, quas tam poetæ quam historici tradiderunt, homines fuisse declarant. Hercules, per quæ tempora fuerit, quis ignorat, cum idem et inter Argonautas navigaverit, et, expugnata Troja, Laomedontem, Priami patrem, ob perjurium interfecerit? Ab eo tempore paulo amplius quam mille et quingenti computantur anni. Hic ne natus quidem honeste traditur, sed Alcmenæ adulterio genitus, et ipse vitii genitoris addictus. Nec fœminis unquam, nec maribus abstinuit, orbemque totum non tam gloriæ, quam libidinis causa, nec tantum ad necandas belluas, quantum ad serendos liberos peragravit. Cumque esset invictus, ab una tamen Omphale triumphatus est, cui clava et spolio leonis tradito, indutus ipse fœminea veste, atque ad pedes mulieris abjectus, pensa, quæ faceret, accepit. Idem postea in-

VARIORUM NOTÆ.

Cum. In ms. *secum*: sed mendum est.

Ipsæ. In ms. *ipsi*: at rursus mendum.—*Ipsi sexus*, num. plur. qui non debebat mutari. Lact. lib. 1, c. 8: *Apparet, Herculem Jovemque... homines fuisse, quoniam sunt ex duobus sexibus nati*; sæpius in plurali, lib. 1, cap. 6: *Duo sexus generandi causa instituti*, recepta sexuum diversitate; et postea, *duos esse sexus deorum*. Adde lib. vi, cap. 25. BUN.

Voluptas. In ms. *volunt'as*.

Positisque. In ms. *positique*.

Computantur anni. Numerum annorum non apponit Lactantius cap. 9, lib. 1, verum non longe a scopo hic aberrat. Argonautarum enim expeditio suscepta est annis octoginta tribus ante eversam Trojam: a Troja capta ad primam Olympiadem intercedunt anni quadringenti triginta tres, a prima vero Olympiade ad tempus quo scripsit Lactantius, computantur mille ac sedecim anni; quæ omnia faciunt annos 1532.

Alcmenæ. In ms. *Alcimenæ*.

Genitus. Hic et in aliis Lactantii libris agitur de

A stinctu furoris elatus, parvos liberos et uxorem Megaram trucidavit. Postremo sumpta Dejanyræ conjugis veste, cum diffunderet ulceribus, doloris impatiens, rogum sibi in OETÆO-monte construxit, eoque se vivum cremavit. Sic efficitur, ut etiamsi ob virtutem deus credi potuisset, ob hæc tamen homo fuisse credatur.

CAPUT VIII.

(Div. Inst. lib. 1, c. 10.)

De Æsculapio, Apolline, Marte, Castore et Polluce, atque de Mercurio et Baccho.

Æsculapium Tarquitiis tradit ex incertis parentibus natum, et ob id expositum, atque a venatoribus collectum, caninis uberibus educatum, Chironi in disciplinam datum. Hic Epidauri moratus est, Cynosuris, ut Cicero ait, sepultus, cum esset ictu fulminis interemptus. Apollo autem pater ejus non dedignatus est alienum gregem pascere, ut acciperet uxorem; et dilectum puerum cum peremisset imprudens, gemitus suos inscripsit in flore. Marti, viro fortissimo, adulterii crimen non defuit; siquidem catenis cum adultera vinctus spectaculo fuit.

Castor et Pollux alienas sponsas non impune rapuerunt, quos Homerus non poetica, sed simplici fide mortuos sepultosque testatur. Mercurius, qui de stupro Veneris genuit Androgynum, deus esse meruit, quia lyram reperit et palestram. Liber Pater, debellata India victor, cum Cretam forte venisset, Ariadnem conspexit in littore, quam Theseus et violaverat, et reliquerat. Tum amore inflammatus, eam sibi in conjugium sociavit, et coronam ejus, ut poetæ ferunt, inter astra signavit. Mater ipsa post fugam et obitum viri cum in Phrygia moraretur, vidua et anus formosum adolescentem in deliciis habuit; et quia fidem non præstiterat, adeptis genitalibus, effœminavit. Ideo etiam nunc Gallis sacerdotibus gaudet.

CAPUT IX.

(Div. Inst. lib. 1, c. 19 et 21.)

De deorum turpitudinibus.

Ceres unde Proserpinam, nisi de stupro genuit? unde Latona geminos, nisi ex crimine? Venus deo-

Hercule Græcorum, de quo vide annotationem nostram ad caput 9 libri primi.

Megaram. Eam non nominaverat Lactantius cap. 9 lib. 1.

Veste, etc. Hæc non expresserat, Lactantius lib. 1, cap. 9.

Eoque. Legendum, *in eoque*.

Cicero. Cic. de Natura deorum lib. III, cap. 22.

Gemitus suos inscripsit in flore. Imitatur Ovidium Metam., x, 215:

Ipse suos gemitus foliis inscribit, et Ai Ai
Flos habet inscriptum.

Ariadnem. In ms. *Arianam*.

Mater ipsa, etc. Id est mater deorum, quæ est Rhea, vel alio nomine Cybele. Hæc usque ad finem capituli referuntur ad caput 21 libri primi.

Adolescentem. In ms. *adulescentem*, more usitato in antiquis mss. Hic fuit Attis de quo vide not. ad pag. 95, tom. 1.

rum et hominum libidinibus exposita, cum regnaret in Cypro, artem meretriciam reperit, ac mulieribus imperavit, ut quæstum facerent, ne sola esset infamis. Ipsæ illæ virgines Minerva et Diana, num castæ? Unde igitur prosilivit Erichthonius? Num in terram Vulcanus semen effudit, et inde homo tanquam fungus enatus est? Aut illa cur Hippolytum, vel ad secretas sedes, vel ad mulierem relegavit, ubi solus inter ignota nemora ætatem ageret, et jam mutato nomine, Virbius vocaretur? Quid hæc significant, nisi incestum, quod poetæ non audent confiteri?

CAPUT X.

(Div. Inst. lib. 1, c. 11.)

De Jove, ac ejus vita libidinosa.

Horum autem omnium rex et pater Jupiter, quem tenere in cælo summam credunt potestatem, quid habuit potestatis, qui Saturnum patrem regno expulit, et armis fugientem persecutus est? quid continentis, qui omnia libidinum genera exercuit? Nam idem Alcmenam Lædamque summis viris nuptas adulterio fecit infames; idem pulchritudine pueri captus, venantem ac virilia meditantem ad fœmineos usus violenter abripuit. Quid virginum supra commemorem, quarum multitudo quanta fuerit, filiorum numerus ostendit? In una tamen Thetide abstinentior fuit. Erat enim prædictum, quod is, quem paritura esset, major patre suo futurus esset. Pugnavit ergo cum amore, ne quis se major nasceretur. Sciebat ergo, se non esse perfectæ virtutis, magnitudinis, potestatis, qui, quod ipse Patri fecerat, timuit. Cur igitur maximus, optimus nominatur, cum se et peccatis contaminaverit, quod est injusti ac mali, et majorem timuerit, quod est imbecillis ac minoris.

CAPUT XI.

(Div. Inst. lib. 1, c. 11.)

Varia emblemata, quibus Jovis turpitudines velarunt poetæ.

Sed dicet aliquis, ficta hæc esse a poetis. Non est

VARIORUM NOTÆ.

Regnaret. In ms. *regnat.* Sed legendum *regnaret*, ut conjicere licet ex capite 17 libri 1.

Semen. Non extat in ms., sed legitur in capite 17 libri 1.

Relegavit. Ita legendum profecto, non quidem ex ms. ubi est *relegavit*, verum ex fine cap. 17 lib. 1 Div. Institut., ubi legitur: *Quid secretæ sedes? quid relegatio vel tam longe, vel ad mulierem, vel in solitudinem?* Sic et Virgilius *Æneid.* vii, vers. 775, de eodem Hippolyto dicit:

Et nymphæ Egeriæ nemorique relegat,
Sols ubi in sylvis Italus ignobilis ævum
Exigeret, versoque ubi nomine Virbius esset.

Ætatem ageret. Habet Banem. — *Exigeret ætatem.* Paris. et Walch. editiones, *ageret*; sed ex manuscripto damus, auctore Pfaffio, *exigeret*, ut dixit ex Virgilio de eodem Hippolyto Lact. lib. 1, cap. 17:

Sollus ubi ignobilis ævum

Exigeret;

atque nemo nescit Terentii et Ciceronis phrasim, *exigere ætatem.* Eadem usus Plinius lib. vii Hist. Nat., cap. 45: *In quibus quærendis sapientes ætatem exigent.*

A hoc poeticum, sic fingere, ut totum mentiare, sed ea, quæ gesta sunt, figura, et quasi velamine aliquo versicolore prætexas. Hunc habet poetica licentia modum, non ut totum fingat, quod est mendacis et inepti, sed ut aliquid cum ratione commutet. In imbrem se aureum vertisse dixerunt Jovem, ut Danaen falleret. Quis est imber aureus? Utiq; aurei nummi, quorum magnam copiam offerens, et in sinum infundens, fragilitatem virginalis animi hac mercede corrupit. Sic et imbrem ferreum dicunt, cum volunt multitudinem significare telorum. Catamitum in aquila rapuit. Quæ est aquila? Legio scilicet, quoniam figura hujus animalis insigne legionis est. Europam transvexit in tauro. Quis est taurus? Utiq; navis, quæ tutelam habuit tauri specie figuratam. Sic Inachi filia, non utiq; bos facta transnavit: sed ejusmodi navigio iram Junonis effugit, quod habebat bovis formam. Denique cum in Ægyptum delata esset, Isis est facta, cujus navigium certo quodam die in memoriam fugæ celebratur.

CAPUT XII.

Poetæ ea, quæ ad deos spectant, non omnia fingunt.

Vides ergo, non omnia poetas confinxisse, et quædam præfigurasse, ut cum vera dicerent, aliquid tale numinis adderent iis quos deos esse dicebant; sicut etiam de regnis. Cum enim dicunt Jovem Cœli regnum sorte tenuisse, aut Olympum montem significant, in quo Saturnum, et Jovem postmodum habitasse veteres historiæ produnt, aut partem Orientis, quæ sit quasi superior, quod inde lux nascitur; Occidentis autem velut inferior, et ideo Plutonem inferos esse sortitum; mare vero cessisse Neptuno, quod oram maritimam cum omnibus insulis obtinuerit. Multa sic poetæ colorant; quod qui nesciunt, tanquam mendaces eos arguunt, verbo duntaxat. Nam re quidem credunt; quoniam deorum simulacra

Potestatis. Apud Baneman. vero legitur, *pietatis*, et in hanc vocem notam sequentem exhibet. — *Pietatis.* Ita certus correxi, ubi in Pfaffii et Walch. editionibus *potestatis* erat. Nam libri. 1 cap. 4: *Nonne (Jupiter) a prima sua pueritia impius, cum patrem regno expulit, et fugavit?* Docui et alibi has voces in Lactantio confundi. Mecum faciunt Davisius et Heumannus. Conf. ad Epit. c. 69. BAN.

Alcmenam. Ita etiam est in ms. Sed legendum *Alcmenam*, Amphitryonis uxorem. *Leda* vero fuit Tyn-dari Laconicæ regis uxor.

Thetide. In ms. *Theude*: sed erratum est amanuensis.

Imbecillis ac minoris. In ms. *imbecillis a minoris*: sed ævum est.

Jovem. Non extat in ms.

Quis est taurus. Hæc explicatiora sunt in Epitome, quam in ipso lib. 1, c. 11.

Confinxisse. In ms. *confixisse.*

Et quædam. Lego *sed quædam.*

Præfigurasse. In ms. *præfigurasse*: sed mendum est.

Tale. Heumannus putat legendum esse *tamen.*

Obtinuerit. In ms. *optinuerit.*

Poetæ. In ms. *Potæ*, scriptio mendosa.

sic fingunt, ut cum mares ac fœminas faciant, et alios conjuges, alios parentes, alios liberos fateantur, poetis utique assentiunt: hæc enim sine coitu et generatione esse non possunt.

CAPUT XIII.

(Lib. 1 Div. Instit. cap. 11.)

Narrantur facta Jovis ex Euhemero historico.

Sed omittamus sane poetas. Ad historiam veniamus, quæ simul et rerum fide, et temporum nititur vetustate. Euhemerus fuit Messenius, antiquissimus scriptor, qui de sacris inscriptionibus veterum templorum et originem Jovis, et res gestas omnemque progeniem collegit; item cæterorum deorum parentes, patrias, actus, imperia, obitus, sepulera etiam persecutus est. Quam historiam vertit Ennius in latinam, cujus hæc verba sunt: « Hæc ut scripta sunt, Jovis fratrumque ejus stirps atque, cognatio, in hunc modum nobis e sacra scriptione traditum est. » Idem igitur Euhemerus Jovem tradit, cum quinquies orbem circumivisset, et amicis suis atque cognatis distribuisset imperia, legesque hominibus, multaque alia bona fecisset, immortalis gloria memoriaque affectum sempiterna in Creta vitam commutasse, atque ad deos abiisse, et sepulcrum ejus esse in Creta, in oppido Gnosso, et in eo scriptum antiquis litteris Græcis ΖΑΝ ΚΡΟΝΟΥ; quod est Jupiter Saturni. Constat ergo ex iis, quæ retuli, hominem fuisse, in terrarumque regnasse.

CAPUT XIV.

Saturni et Urani gesta ex Historicis desumpta.

Transeamus ad superiora, ut originem totius erroris deprehendamus. Saturnus Cœlo et Terra traditur natus. Hoc utique incredibile est. Sed cur ita traditur, ratio certa est, quam qui ignorat, tanquam fabulam respuit. Saturni Patrem Uranum fuisse vocitatum, et Hermes auctor est, et sacra historia docet. Trismegistus paucos admodum fuisse cum diceret perfectæ doctrinæ viros, in iis cognatos suos enumeravit, Uranum, Saturnum, Mercurium. Euhemerus eundem Uranum primum in terram regnasse commemorat his verbis: « Initio primus in terris imperium summum Cœlus habuit: is id regnum una

A cum fratribus suis sibi instituit atque paravit. »

Hic in Cod. ms. plura desiciant, duo certe, ut arbitror, folia. Nec vox *paravit* tota extat, sed solum *para* sub fine paginae. Sequitur:

Hominum stultam benevolentiam et errorem divitiis attributa sit.

CAPUT XX.

(Lib. 1 Div. Instit. cap. 11.)

De Diis Romanorum propriis.

Dixi de religionibus, quæ sunt communes omnium gentium. Dicam nunc de diis quos Romani proprios habent. Faustuli conjugem Romuli Remique nutricem, cujus honori Larentalia sunt dicata, vulgati fuisse corporis quis ignorat? Et idcirco Lupa nuncupata est, et in fere speciem figurata. Faula quoque et Flora meretrices erant, quarum altera Hercules fuit scortum, sicut Verrius tradit; altera cum magnas opes corpore quærisisset, populum scripsit hæredes, et ideo in honorem ejus ludi Floralia celebrantur.

Tatius muliebri simulacrum in cloaca maxima reptum consecravit, et deam Cloacinam nuncupavit. Obsessi a Gallis Romani ex mulierum capillis tormenta fecerunt, et ob id Veneri Calvæ aram templamque posuerunt; item Pistori Jovi, quod eos monuerat in quiete, ut ex omni fruge panem facerent, et supra hostes jacerent, quo facto, desperantes Galli inopia Romanos subigi, ab obsidione discesserant. Pavorem ac Pallorem Tullus Hostilius deos fecit. Colitur et Mens, quam, credo, si habuissent, nunquam colendam putassent. Honorem atque Virtutem Marcellus invenit.

CAPUT XXI.

(Div. Instit. lib. 1, c. 20.)

De sacris deorum Romanorum.

Sed et alios ejusmodi commentitios deos senatus instituit, Spem, Fidem, Concordiam, Pacem, Pudicitiam, Pietatem, quæ omnia, cum in animis hominum esse vera deberent, intra parietes falsa posuerunt. Hos tamen quamvis extra hominem in nulla sint omnino substantia, maliem potius coli, quam Rubiginem, quam Febrem, quæ non sacrandæ sunt, sed execranda; quam Fornacem, cum suis Fornacalibus

VARIORUM NOTÆ.

Ac. Neumannus legit *tum*.*Utique.* Neumannus legit *itaque*. Hæc omnia ex conjectura.*Scriptor.* In ms. *Scribtor*.*Inscriptionibus.* In ms. *Inscriptionibus*; in utroque verbo *p* in *b* mutato.*Latinam.* Lege *Latinum*, vel supple *lingnam*.*Scripta.* In ms. *Scribita*; sicut et infra *scriptione*, in ms. *scribitione*. Ita semper legitur in ms. Taurin.*Circumivisset.* In ms. *circumisset*.*Hominibus.* Adde *dedisset*.*In terrarumque.* Neumannus legit *in terraque*, ut habetur Instit. lib. 1, c. 13 et 14.*Sequitur.* Deest itaque Epitome libri primi cap. 12, et cæterorum usque ad 20.*Remique.* In ms. *Rem. que*.*Larentinalia.* In ms. *Larentali*. — Ms. non *Laurenti-*

nali, sed *Larentali*, ex secundis Pfaffii criis; ex quo propius fugas *Larentalia*. Sic alii, et Ovidius in Fast. v. 55:

Non ego te, tantæ nutritrix Larentia gentis,
Nec tæream vestras, Faustule pauper, opes.
Vester homo veniet, cum Larentalia dicam.
Acceptus gentis illa December habet. Bcr.

Vulgati corporis. Id est, prostituti. Vide not. ad cap. 17 et 20 libri 1.

Speciem. In ms. *specie*.*Ludi Floralia.* Supple *dicti* vel quos appellant *floralia*, ut lib. 1 Div. Instit.*Pancem.* In ms. *pacem*.

Alios deos. Sequuntur sola fœminina; et tamen hic et paulo post deos in mascul. vocat. Nimirum *Læ-tini*, maxime poetæ, deas sæpe vocat deos. Bcr.

Rubiginem. In ms. *robiginem*.

sacris; quam Stercutum, qui fumo pinguefacere terram primus ostendit: quam deam Mutam, quæ Larres genuit; quam Cuninam, quæ cunis infantium præest; quam Cacam, quæ ad Herculem de furto bouum detulit, ut occideret fratrem. Quam multa sunt alia portenta atque ludibria, de quibus piget dicere? Terminum tamen non libet præterire, quia ne Jovi quidem Capitolino cessisse traditur, cum lapis esset informis. Hunc finium putant habere custodiam, eique publice supplicatur, ut Capitolii immobile saxum romani imperii fines et conservet et proroget.

CAPUT XXII.

(Div. Instit. lib. 1, c. 22.)

De sacris introductis a Fauno et Numa.

Has omnes ineptias primus in Latio Faunus induxit, qui ei Saturno avo cruenta sacra constituit, et Picum patrem tanquam deum coli voluit, et fatuam Faunam conjugem sororemque inter deos collocavit, ac Bonam deam nominavit. Deinde Romæ Numa, qui agrestes illos ac rudes viros superstitionibus novis oneravit, sacci dotia instituit, et deos familiis gentibusque distribuit, ut animos ferocis populi ab armorum studiis avocaret. Ideo Lucilius deridens ineptias istorum qui vanis superstitionibus servant, hos versus posuit:

Terriculas lamias Fauni, quas Porciliique
Instituere Numæ: tremis has; hæc omnia ponit.
Ut pueri inanes credunt signa omnia ahenæ
Vivere, et esse homines, se isti omnia flecta
Vera putant, credunt signis eor læsse in ahenis,
Pergula pictorum, veri utilil, omnia picta.

Tullius quoque de Natura deorum commentitios ac fictos deos queritur inductos, et hinc extitisse falsas opiniones, erroresque turbulentos, et superstitiones pene aniles. Quæ sententia eo debet gravior compa-

VARIORUM NOTÆ.

Stercutum, vel *Sterculium*, ut in l. x, c. 20, legitur. Qui *fimo pinguefacere*. Ita apparet legendum esse, etsi scripserit librarius *fumo*. Pflaffus, Paris. et Walch. editiones *fumo male retinere*. Bux.

Quom. In ms. *Quæ*.

Et. Deest in ms.

Et Picum..... *valuit*. Hæc verba in Paris., Walch., Davis., Heumann. editionibus non comparent: dedimus ope Pflaffii ex manuscripto. Bux. — Has voces addimus in nostra editione ex O. Fr. Fritzsche, qui nobis assentit.

Fatuam. In ms. *Fentan*. Vide Div. Institut., lib. 1, cap. 22, et not. ibidem.

Novis. In ms. *nobis*, modo scribendi usitato in hoc ms.

Et. Deest in ms.

Ahenæ. In ms. *aenæ*.

Sic isti. Ita etiam legitur lib. 1 Div. Institut., cap. 22. Vide ibi not.

In ahenis. In ms. *in hænis*.

Picta. Lege *ficta*, ut c. 22 libri 1.

Comparari. Davisius putat legendum *computari*, nec inapte.

Latiaris. Ita in ms. in editis erat *Latialis*. Utraque lectio recepta. Sequor manuscriptum.

Saturnum. Legitur in ms.: *Etiam ante Saturno*.... *deiciebantur*. Scriptura manuscripti Taurin.: *Ante Saturno*, quod pace clarissimi Pflaffii dixerim, non debuit mutari in *ante Saturnum* in Paris. editione, neque enim ullus unquam tradidit, ante Saturnum sa-

rari, quod hæc disseruit et philosophus et sacerdos.

CAPUT XXIII.

(Div. Inst. lib. 1, c. 21.)

De diis et sacris barbarorum.

Diximus de diis; nunc de ritibus sacrarum cultusque dicemus. Jovi Cyprio, sicut Tenecus instituerat, humana hostia mactari solebat. Sic et Tauri Dianæ hospites immolabant; Latiaris quoque Jupiter humano sanguine propitiatus est. Etiam ante Saturnum sexagenarii homines ex persona Apollinis de ponte in Tiberim dejiciebantur, et eidem Saturno Carthaginienses non modo infantes prosecrabant, sed et victi a Siculis, ut piaculum solverent, ducentos nobilium filios immolaverunt. Nec illa his humaniora sunt, quæ fiunt etiam nunc Matri magnæ, atque Bellonæ, in quibus antistites non alieno sanguine, sed suo litant, cum amputatis genitibus a viris migrant, nec ad læminas transeunt, aut sectis humeris detestabiles aras proprio cruore respergunt. Sed hæc crudelia.

Veniamus ad mitia. Isis sacra nihil aliud ostendunt, nisi quemadmodum filium parvum, qui dicitur Osiris, perdidit et invenit. Nam primo sacerdotes ac ministri, derasis omnibus membris, tansisque pectoribus, plangunt, dolent, querunt, affectum matris imitantes; postmodum puer per Cynocephalum invenitur. Sic luctuosa sacra lætitia terminantur. His etiam Cereris simile mysterium est, in quo, lacibus accensis, per noctem Proserpina inquiritur, et ea inventa, rursus omnis gratulatione ac lætardum jactatione finitur. Laupsaceni asellum Priapo mactant. Ea enim visa est aptior victima, quæ ipsi, cui mactatur, magnitudine virilis obscœni posset æquari.

Lindos est oppidum Rhodi, ubi Herculis sacra maledictis celebrantur. Hercules enim cum boves

xagenarios de ponte in Tiberim dejectos esse; ad ipsum eodem Saturnum hæc pertinent, et ante significat adverbialiter hoc modo: *Saturno etiam antea homines in Tiberim pro sacrificio deiciebantur*. Ita Lactant., lib. 1, cap. 21: *Saturnus in Latio eodem genere sacrificii cultus est: non quidem ut homo ad aram immolaretur; sed ut in Tiberim de ponte Milvio mitteretur, quod ex responso quodam (Apollinis) factitatum Varro auctor est, cujus responsi ultimus versus est talis:*

Kal κεραικῆς κροβίθῃ, καὶ τῷ πατρὶ κίχεντε γῶνα.

Quod quia videtur ambiguum, et lax illi, et homo jaci solet. Bux.

Prosecrabant. Heumannus legit, *prosecabant*.

Et. Non extat in ms. Heumannus putat et delendum esse.

Amputatis. In ms. *jamputatis*.

Sectis humeris. In ms. *secuti sumeris*.

Crudelia. Clariss. Pflaffus judicat addendum esse sunt.

Tansisque pectoribus. Lact. lib. 1 Institut., cap. 21, *Sacerdotes ejus (Isidis) deglabrato corpore suo pectore tundunt*. Lamprid. in Commod. cap. 9: *Sacra Isis coluit, ut ei caput raderet, et Anubim. portaret. Bellonæ servientes vere exsecare brachium præcepit studio crudelitatis; Isiacos vero pineis usque ad perniciem pectus tundere cogebat*. Bux.

Rhodi. In ms. *Rhodii*.

Celebrantur. In ms. *celebratur*.

aratori abstulisset, atque immolasset, ille injuriam suam conviciis ultus est, eoque ipso Sacerdote postmodum constituto, sancitum est, ut iisdem maledictis, et ipse, et alii postea sacerdotes sacra celebrarent. Cretici autem Jovis mysterium est quomodo infans aut subtractus sit patri, aut educatus. Capella præsto est, cujus uberibus puerum Amalthea nutrit. Idem etiam matris deum sacra demonstrant. Nam quia tum Corybantes galearum tintilibus et scutorum pulsibus vagitum pueri texerant, nunc imago rei refertur in sacris: sed pro galeis cymbala, pro scutis tympana feruntur, ne puerum vagientem Saturnus exaudiat.

CAPUT XXIV.

(Div. Inst. lib. 1, c. 22.)

De origine sacrorum et religionum.

Hæc sunt mysteria deorum. Nunc etiam originem religionum requiramus, ut et a quibus, et per quæ tempora institutæ fuerint, eruamus. Didymus in iis libris qui inscribuntur *Ἐξηγησεως Πινδαρικῆς*, Melissa fuisse tradit Cretensium regem, cujus illiæ fuerint Amalthea et Melissa, quæ Jovem nutrierint caprino lacte ac melle. Hunc novos ritus ac pompas sacrarum introduxisse, et primum diis sacrificasse, id est Vestæ, quæ dicitur Tellus. Unde Poeta:

primamque deorum
Tellurem;

et postmodum: *deum matri*. Euhemerus autem in sacra historia ipsum Jovem dicit, postquam imperium ceperit, sibi multis in locis fana posuisse. Nam « circuitens orbem, ut quemque in locum venerat, principes populorum amicitia sibi et hospitii jure sociabat. Cujus rei ut posset memoria servari, fanum sibi creari jubebat; atque ab hospitibus suis annua festa celebrari. Sic per omnes terras cultum sui nominis seminavit. » Quando autem isti fuerint, facile colligi potest. Scribit enim Thallus in historia sua, Belum regem Assyriorum, quem Babylonii colunt, quique Saturni fuerit æqualis et amicus, antiquiorem fuisse Troico bello annis cccxxii, et sunt ab Illo

A capto anni mccccclxx. Unde apparet, non amplius quam mcccc esse annos, ex quo novis deorum cultibus institutis, humanum genus inciderit in errorem.

CAPUT XXV.

(Div. Inst. lib. 1, c. 22 et 25.)

De aureo sæculo; de simulacris ac Prometheo, qui primus hominem effigiavit.

Merito igitur poete commutatum esse aureum seculum memorant, quod fuerit regnante Saturno. Nulli enim tunc dii colebantur: sed unum et solum Deum noverant. Postquam se terrenis ac fragilibus subjugaverunt, colentes ligna, et æra, et lapides, commutatio sæculi facta est usque ad ferrum. Amissa enim Dei notitia, et uno illo vinculo humanæ societatis abrupto, vastare se invicem, prædari ac debellare cœperunt. Quod si rursus oculos suos tollerent, ac Deum intuerentur, qui eos ad aspectum cœli sui que excitavit, nunquam se curvos et humiles facerent terrena venerando, quorum stultitiam Lucretius graviter incusat, dicens:

Et faciunt animos humiles formidine divum
Depressosque preiungunt ad terram,

qua reddunt. Nec intelligunt quam vanum sit ea timere quæ feceris, aut ab his aliquid sperare præsidium, quæ muta et insensibilia, nec vident, nec audiunt supplicentem. Quid ergo majestatis aut numinis habere possunt, quæ et fuerunt in hominis potestate ne fierent, aut ut aliud fierent, et sunt etiam nunc. Nam et violari et furto sublatis possunt, nisi illa et lex sæpiat et humana custodia. Num igitur mentis suæ compos videri potest, qui talibus optimas victimas cædit, dona consecrat, pretiosas vestes offert, quasi uti possunt, qui motu carent? Merito ergo Dionysius Sicilia tyrannus deos Græciæ, cum eam victor occupasset, spoliavit atque derisit, et post sacrilegia quæ admiserat, ad Siciliam prospera navigatione remeavit, regnumque tenuit usque ad senectutem. Nec eum dii violati punire potuerant.

Quanto satius est, spretis inanibus, ad Deum se convertere, tueri statum quem a Deo acceperis, tueri

VARIORUM NOTÆ.

Injuriam suam conviciis ultus. Lib. 1, cap. 21; *injuriam suam* (sibi illatam) *maledictis ultus est.* Passive ita voce *injuria* sæpe utitur, c. 9, lib. 11, cap. 4: *Servant, ne si deorum injuriam non vindicaverint, ipsos expectant pænæ.* Lib. v, cap. 20. BUN.

Sancitum. In ms. *sanctum.*

Ἐξηγησεως. Ms. *Ἐξηγησεως*, Latine, libri *Expositionis Pindaricæ.*

Melissa. In ms. *Tellisa.* Vide libri 1 Institut. cap. 22. Bunem n. legit in eodem ms. *Melissea.*

Et primum diis... Vestæ. Malim: *Et diis sacrificasse, id est Vestæ*, et postmodum *Deum matri.* Sic enim opinor, sententia recte procedit, et ordine; aliqui vero perturbatior videtur. Vide Lact. Divin. Inst., lib. 1, cap. 22. DAVIS.

Historia. In ms. *storia.*

Quemque. Ita ms. sed lege *quemcumque.*

Jubebat. In ms. *Juvebat.*

Nominis. Heuman. legit *numinis.*

Isti. Non *hospites Jovis*, ut Pfaffius, sed ipsum Jo-

Dem et Melissa denotari puto. DAVIS.

Isti fuerint. Id est quando, aut quo tempore isti hospites vixerint.

Belum. In ms. *Bellum*, sed male.

Annis. De his annis, vide lib. 1, cap. 25, pagina 109, tom. 1.

Novis. In ms. *nobis*; littera enim *v* semper fere per *b* exprimitur.

Qua reddunt. Hæc verba quid sibi velint, divinare non possum. Locus enim valde mendosus est. Verum Heumannus putat legendum esse, *Quare nec intelligunt*; idque ut videtur, sat bene.

Sublati. Forsan legendum est, *subtrahi.* — *Furto sublatis.* Bunem. vero legit: *Sublati*, et notam sequentem exhibet: — *Sublati.* Ita volente Pfaffio legendum, qui notam suam in Parisiensi deletam voluit; unde in Paris., Walch., Davis., editionibus, *prave, sublatis.*

BUNEM.

Optimas. Heumannus legit *opimas.*

Uti possunt. Lege *iis uti possint.*

nomen. Idcirco enim ἄνθρωπος, quia sursum spectat, nominatur. Sursum autem spectat, qui Deum verum et vivum, qui est in cœlo, suspicit, qui artificem, qui parentem animæ suæ non modo sensu ac mente, verum etiam vultu et oculis sublimibus quærit. Qui autem se terrenis humilibusque substernit, utique illud quod est inferius sibi præfert. Nam, cum ipse opus Dei sit, simulacrum autem opus hominis, non potest humanum opus divino anteponi; et sicut Deus hominis parens est, ita simulacri homo. Stultus igitur et amens qui adorât quod ipse fabricavit. Cujus artificii detestabilis et inæpti auctor fuit Prometheus, patruo Jovis Japeto natus. Nam cum primum Jupiter, summo potitus imperio, tamquam Deum se constituere vellet, ac templa condere, et quæreret aliquem, qui humanam figuram posset exprimere, tunc Prometheus extitit, qui hominis effigiem de pingui luto figuraret, ita verisimiliter, ut novitas ac subtilitas artis miraculo esset. Denique illum et sui temporis homines, et postea poetæ, tamquam fictorem veri ac vivi hominis prodiderunt, et nos, quoties fabricata signa laudamus, vivere illa et spirare dicimus. Et hic quidem auctor fuit fictilium simulacrorum. Sequentes autem posterius et de marmore sculpsit, et ex ære fuderunt: deinde processu temporum ex auro et eboræ accessit ornatus, ut non modo similitudines oculos hominum, verum etiam fulgor ipse præstingeret. Sic illecti pulchritudine, ac veræ majestatis oblii, insensibilia sentientes, irrationabilia rationabiles, exanima viventes colenda sibi ac veneranda duxerunt.

CAPUT XXVI.

(Div. Inst. lib. II, c. 3.)

De elementorum et astrorum cultu.

Nunc refellamus eos etiam, qui elementa mundi tamquam deos habent, id est cœlum, solem atque lunam, quorum artificem non cognoscentes, ipsa opera mirantur et adorant. Qui error non imperitorum modo, verum etiam philosophorum est; siquidem Stoici universa cœlestia in deorum numero habenda censent, qua certos et rationabiles motus habent, quibus succedentium sibi temporum vicissitudines constantissime servant. Non est igitur in his voluntarius motus, quia præstitutis legibus serviunt, non proprio utique sensu, sed opificio summi conditoris, qui illa sic ordinavit, ut inenarrabiles cursus et certa spatia conficerent, quibus dierum ac noctium, æstatis et hyemis alterna variarent. Quod si effectus eorum, si meatus, si claritatem, si constantiam, si pulchritudinem admirantur, intelligere debuerunt, quanto his pulchrior,

A et præclarior, et potentior sit ipse conditor, atque artifex eorum Deus. Sed illi divinitatem humanis visibus æstimaverunt, igrorantes nec æternum esse posse, quod veniat sub aspectum, nec quod sit æternum posse oculis mortalibus comprehendi.

CAPUT XXVII.

(Div. Inst. lib. II, c. 15.)

De hominis creatione, peccato et poena; ac de angelis, tum bonis, tum malis.

Unum et ultimum restat, ut, quoniam plerumque accidit, sicut in historiis legimus, ut majestatem suam dii ostendisse videantur per auguria, per somnia, per oracula, tum etiam pœnis eorum, qui sacrilegia commiserant, doceam quæ ratio id effecerit, ne quis etiam nunc in eosdem laqueos incidat, in quos illi veteres inciderunt. Cum Deus pro virtute majestatis suæ mundum de nihilo condidisset, cœlumque luminibus adornasset, terram vero et mare complexisset animalibus, tum hominem de limo ad imaginem similitudinis suæ figuratum inspiravit ad vitam, posuitque eum in paradiso, quem consererat omni genere fructiferi ligni, et præcepit ei, ne una ex arbore, in qua posuerat ei scientiam boni malique, gustaret, fore interminatus, ut vitam perderet, si fecisset; si vero mandatum servaret, immortalis permaneret. Tum serpens, qui erat unus ex Dei ministris, invidens homini quod esset immortalis effectus, illexit eum dolo, ut mandatum Dei legemque transcenderet. Et hoc modo scientiam quidem boni ac mali accepit; sed vitam, quam perpetuam Deus tribuerat, amisit.

C Ejecit ergo peccatorem de sancto loco, et in hunc orbem relegavit, ut victum quæreret per laborem, ut difficultates et ærumnas pro merito sustineret; ipsumque paradisu vallo igneo circumfudit, ne quis hominum ad diem usque judicii ad locum illum perpetuæ beatitudinis conaretur irrepere. Tum secuta est hominem mors ex Dei sententia; et tamen vita ejus, licet temporalis esse cœpisset, in mille annis terminum sumpsit, et id fuit humanæ vitæ spatium usque ad cataclysmi tempus. Nam post diluvium paulatim vita hominum breviata, et ad annos centum viginti redacta est. Serpens vero ille, qui de factis diabolus, id est, criminator sive delator nomen accepit, non destitit semen hominis, quem a principio deceperat, persequi. Denique eum, qui primus in hoc orbe generatus est, inspirato livore, in cædem fratris armavit, ut de duobus primogenitis hominibus alterum extingueret, alterum faceret parricidam. Nec quievit deinceps, quominus per singulas generationes

VARIORUM NOTÆ.

Sursum. In ms., *susum*; sed mendum est.*Rationabiles.* Ita ms., at legitur in edit. Paris., *irrationabiles*; sed male. Vid. præced. et seq.*Ac.* In ms. *ad*.*In quos.* In deest in ms.*In qua posuerat ei.* Pronomen *ei* deletum vult Davisius. Certe sine hoc pronomine, l. II, c. 12: *In qua posuerat intelligentiam boni et mali.* BUN.*Sancto.* In ms. *Sco*, quod potest et *sancto* et *sacro* intelligi.*Irrepere.* Anonym. legit *irrupere*.*Tum.* Additum ex ms. Taur.*Livore.* In ms. *libere*. — *Livore.* Ita recte correctum. Conf. l. II, c. 8, *suapte invidia, tanquam veneno infectus est...* Unde apparet eunctorum malorum fontem esse livorem. BUN.

pectoribus hominum malitiæ virus infunderet, eos corrumperet, depravaret, tantis denique sceleribus obrueret, ut justitiæ jam rarum esset exemplum, et viverent homines ritu belluarum.

Quod Deus cum videret, angelos suos misit, ut vitam hominum excolerent, eosque ab omni malo tuerentur. His mandatum dedit, ut se terrenis abstinerent, ne qua labe maculati, honore angelico mulcerentur. Sed eos quoque idem ille subdolos criminator, dum inter homines commorantur, illexit ad voluptates ut se cum mulieribus inquinarent. Tum damnati sententiâ Dei, et ob peccata projecti, et nomen angelorum, et substantiam perdiderunt. Ita diaboli satellites facti, ut haberent solatium perditionis suæ, ad perdendos homines se converterunt, quos ut tuerentur advenerant.

CAPUT XXVIII.

De dæmonibus, ac eorum operationibus malis.

Hi sunt dæmones, de quibus poetæ sæpe in carminibus suis loquuntur, quos custodes hominum appellat Hesiodus. Ita enim persuaserunt hominibus illecebris atque fallacis suis, ut eosdem deos esse crederent. Denique Socrates habere se a prima pueritia custodem rectoremque vitæ suæ dæmonem prædicabat, sine cuius notu et imperio nihil agere posset. Adhærent ergo singulis, et sub nomine Geniorum aut Penatum domos occupant. His sacraria constituuntur, his quotidie libatur ut Laribus, his honos datur tamquam malorum depulsoribus. Hi a principio, ut averterent homines a Dei veri agnitione, novas religiones et cultus deorum introduxerunt: hi memorias regum mortuorum consecrari, templa constitui, simulacra fieri docuerunt, non ut honorem Dei minuerint; aut suum auferent, quem peccando amiserunt: sed ut vitam hominibus eriperent, spem veræ lucis auferrent, ne homines, unde illi exciderunt, ad immor-

talitatis cœlestis præmium pervenirent.

Iidem astrologiam prodiderunt, et auguratum, et aruspiciam; quæ cum per se falsa sint, tamen ipsi, auctores malorum, sic ea gubernant, sic temperant, ut vera credantur. Ipsi etiam magicæ artis præstigias ad circumscribendos oculos repererunt. Illorum adspiratione fit, ut quod sit, non esse, et quod non sit, esse videatur. Ipsi necromantias, ipsi sortes et oracula invenerunt, ut mentes hominum per ambiguos exitus mentita divinatione deludant. In templis vero et sacrificiis omnibus præsentibus adsunt, et prodigiis quibusdam fallacibus editis ad miraculum præsentium, sic hominès circumveniunt, ut inesse numen simulacris et imaginibus credant. Irrepunt etiam corporibus, ut spiritus tenues, vitiatisque membris, morbos conciant, quos sacrificiis votisque placati postmodum relaxent: somnia immittunt, aut plane terrores, ut ipsi rogentur, aut quorum exitus respondeant veritati, ut venerationem sui augeant. Nonnunquam etiam in sacrilegos edunt aliquid ultionis, ut quisquis viderit timidior ac religiosior fiat. Sic fraudibus suis obduxerunt humano generi tenebras, ut, oppressa veritate, summi ac singularis Dei nomen in oblivionem veniret.

CAPUT XXIX.

(Div. Inst. lib. II, c. 9 et 18.)

De Dei patientia atque providentia.

Sed dicit quispiam: «Cur ergo verus ille Deus patitur hæc fieri? An potius malos vel summoveat, vel extinguit? Cur vero ipsi dæmoni ἀρχὴν a principio fecit, ut esset, qui cuncta corrumperet, cuncta disperderet? Dicam breviter, cur hunc talem esse voluerit. Quæro utrumne virtus bonum sit, an malum? Negari non potest, quin bonum. Si bonum est virtus, malum est igitur e contrario vitium. Si vitium ex eo malum est, quia virtutem impugnat, et virtus ex eo bonum est, quia vi-

VARIORUM NOTÆ.

Eos. Non extat in ms.

Rarum. In ms. rerum.

Et. In ms. sed.

Voluptates. In ms. voluntates.

Sententiâ. In ms. sententiam. Clariss. Pfaßius putat legendum esse per sententiam Dei.

Habere. In ms. habeant.

Solatium perditionis suæ. L. II, c. 14: Sic eos diabolus ex angelis Dei suos fecit satellites ac ministros... Hi... perditii per omnem terram vagantur, et solatium perditionis suæ perdendis hominibus operantur. BUN.

Se. Non extat in ms., ideo illud verbum ejecit Buneman.

Rectoremque. In ms. rectorem quæ, sed erratum est.

Hi. In ms. his.

Aut. In ms. haut.

Amiserunt. Heumannus legit amiserant.

Idem. In ms. idem.

Circumscribendos. Id est, circumveniendos, vel salendos.

Necromantias. In ms. necyomantias, y pro r, litterarum affinitate. Attamen Heumannus putat, non immutandam esse lectionem ms., ac remittit ad Fabri Lexicon.

Invenerunt. Hoc verbum non extat in ms.

Deludant. Rectius deluderent, ne in temporum pec-

cetur rationem... DAVIS.

Irrepunt. In ms. inrepunt, n pro r, quod non raro in manuscriptis. — *Irrepunt corporibus.* L. I, c. 14: Insinuant se corporibus, et occulte valetudinem vitiant, morbos citant, somniis animas terrent, mentes furoribus quatiant. BUN.

Placati. In ms. placatis. — *Placati.* Recte correxit Pfaßius, l. II, c. 16, videri volunt id placati avertisse; et infra, quæ pericula... sacrificiis placati averterunt. BUNEM.

Plane terrores. Nihil felicius emendatione Davisii, plena terroris legentis; nam lib. II, c. 14, somniis animas terrent. Ita sequentia bene fluunt. BUN.

Aut quorum exitus respondeant veritati, ut venerationem sui, etc. At Heuman. legit, ut quæ, cum exitus responderit veritati, venerationem sui, etc.

Veniret. Davisius, approbante anonymo Britanno, venerit. Servo cum Heumanno veniret. BUN.

Sed dicit. Lege, sed dicat, vel dicet. DAVIS.—Heumannus dicit edidit. Nam l. II, c. 17, dicit aliquis: Cur ergo Deus hæc fieri patitur? BUN.

An. Hic idem est ac cur non.

Ἀρχὴν. In ms. archen litteris latinis; ἀρχὴν hic loci significat potestatem, auctoritatem; sed putat Heumannus unico vocabulo græco scribendum esse δαίμονι ἀρχὴν: de quo vide Lactantium, libro II, cap. 14. BUNEM.

tium affligit, ergo non potest virtus sine vicio consistere, et si vitium sustuleris, virtutis merita tollentur. Nec enim potest ulla fieri sine hoste victoria. Ita fit, ut bonum sine malo esse non possit. »

Vidit hoc Chrysippus, vir acris ingenii, de providentia disserens, eosque stultitiæ redarguit, qui bonum quidem a Deo factum putant, malum autem negant. Hujus sententiam interpretatus est A. Gellius in libris Noctium Atticarum, sic dicens: « Quibus non videtur mundus Dei et hominum causa institutus, neque res humanæ providentia gubernari, gravi se argumento uti putant, cum ita dicunt: Si esset Providentia, nulla essent mala. Nihil enim minus aiunt providentiæ congruere, quam in eo mundo, propter quem homines fecisse dicatur Deus, tantam vim esse ærumnarum et malorum. Ad ea Chrysippus, cum in libro περὶ Προνοίας quarto disserteret: Nihil prorsus, inquit, istis insulsius, qui opinantur bona esse potuisse, si non essent ibidem mala. Nam cum bona malis contraria sint, utraque necesse est opposita esse inter se, et quasi mutuo adversoque fulta nisu consistere. Nullum adeo contrarium est sine contrario altero. Quo enim pacto justitiæ sensus esse posset, nisi essent injuriæ? aut quid aliud justitia est, quam injustitiæ privatio? Quid item fortitudo sit, non intelligi potest, nisi ex ignaviæ appositione? quid continentia, nisi ex intemperantia. Quo item modo prudentia esset, nisi foret contraria imprudentia? Proinde, inquit, homines stulti cur non hoc etiam desiderant, ut veritas sit, et non sit mendacium. Namque itidem sunt bona et mala, felicitas et infortunitas, voluptas et dolor. Alterum enim ex altero, sicut Plato ait, verticibus inter se contrariis deligatum, si tuleris unum, abstuleris utrumque. » Vides ergo id, quod sæpe dixi, bonum et malum ita sibi esse connexa, ut alterum sine altero constare non possit. Summa igitur prudentia Deus materiam virtutis in malis posuit; quæ

A idcirco fecit, ut nobis constitueret agonem, in quo victores immortalitatis præmio coronaret.

CAPUT XXX.

(Div. Inst. lib. 1, c. 18; ut, c. 2 et 5.)

De falsa sapientia.

Docui, ut opinor, cultus deorum non modo impios, sed etiam vanos esse; vel quod homines fuerint, quorum memoria post obitum consecrata sit; vel quod simulacra ipsa insensibilia et surda sint, quia sunt ficta de terra, nec oportere hominem qui debeat spectare cœlestia, terrenis se subjugare; vel quod spiritus, qui eas religiones sibi vindicant, incesti et impuri sint, et ideo Dei sententia condemnati ceciderint in terram, nec fas esse in eorum ditionem venire, quibus potior sis, si Deum verum sequi velis. Superest ut, quoniam de falsa religione diximus, etiam de falsa sapientia disseramus; quam philosophi profitentur, homines summa quidem doctrina et eloquentia præditi, sed longe a veritate summoti, quia nec Deum, nec sapientiam Dei cognoverunt. Qui licet sint arguti ac disertis, tamen quia humana est eorum sapientia, etiam cum his congregari non verebor, ut appareat a veritate mendacium, a cœlestibus terrena facile posse superari.

Quid sit Philosophia hoc modo definiunt: Philosophia est amor vel studium sapientiæ. Non est ergo ipsa sapientia; quia necesse est aliud esse, quod amat, aliud, quod amatur. Si studium est sapientiæ, ne sic quidem philosophia sapientia est. Sapientia enim res est ipsa, quæ quæritur; studium vero, quod quærit. Ipsa igitur definitio, vel nominis significatio, declarat philosophiam non esse ipsam sapientiam; dicam ne studium quidem esse sapientiæ, quo sapientia non comprehenditur. Quis enim studere dicatur ei rei, quam nullo modo possit attingere? Qui medicinæ, aut grammaticæ, aut oratoriæ

VARIORUM NOTÆ.

A. Gellius. In ms. Agellius. Legendum A. Gellius, sicut lib. vi, cap. 1.

Deus. Non extat in ms.

περὶ Προνοίας. Latine, de Providentia.

Ibidem. Forsan legendum est itidem. PFAFFIUS.— D Nihil mutandum. Ibidem Gronovius ex manuscripto ad Gellium restituit; etiam Davisius servat. Anonymus Britannus et Heumannus itidem. BUN.

Adeo. In ms., a Deo; sed minus bene, ut videtur Joanni le Brun.

Sit. Non extat in ms.

Non. Non extat itidem in ms.

Appositione. Davisius legit oppositione; idque sat bene.

Ex intemperantia. In Gellio est, ex intemperantia, scilicet oppositione: quod si ms. nisi retinetur, repeti debet, intelligi potest, satis recte.

Nisi. Sic in ms., at in editione Parisiensi legebatur non nisi.

Foret. In ms. forte: sed Davisius et Joan. le Brun putant esse legendum foret.

Namque. In ms. nam quæ.

Infortunitas. In ms. et in editis erat importunitas. Legendum profecto infortunitas, cui contraria est

felicitas; nec aliter legitur apud Aulum Gellium supra citatum, Noct. Atticar. lib. vi, cap. 1. Buneman. Contra militat pro voce importunitas et notam sequentem exhibet:— Felicitas et importunitas. Libenter docti ultimam vocem, tanquam veram, a Lactantio accipient, cum in Gellio in omnibus adhuc editionibus regnet vox insolens infortunitas, ab alio, qui vim vocis importunitas non noverat, subornata.

Quod sæpe dixi. Id non sæpe, sed semel tantum dixit. Lege minima mutatione quod supra dixi. DAVISIUS.

Deus materiam virtutis in malis posuit. Quæ hic et in toto hoc capite disputat de origine et necessitate mali bene refutavit Pfaflus. BUN.

Quod. In ms. quot.

Sapientiam. In ms. sapientia.

Non est ergo. Ante hoc verba Heumannus et anonymus putant aliquid excidisse atque legendum esse, si amor est sapientiæ, non est ergo, etc.

Aliud. In ms. aliut. Sic infra in hoc eodem capite. Atque alibi ubicumque hoc verbum reperias.

Enim. In ms. autem.

studet, studiosus ejus artis, quam discit, dici potest: ubi didicit, jam Medicus, jam Grammaticus, jam Orator dicitur. Sic oportuit et studiosos sapientiae, postquam didicissent, sapientes nominari. Cum autem studiosi sapientiae, quamdiu vivant, vocentur, apparet illud studium non esse, quod ad ipsam rem, quae studio petitur, non potest perveniri; nisi forte qui ad finem usque vitae, ut sapiant, student, apud inferos sapientes erunt. Omni autem studio subjacet finis. Non est igitur id studium rectum, quod non habet finem.

CAPUT XXXI.

(Div. Inst. lib. III, c. 3 et 4.)

De scientia et opinione.

Præterea duo sunt, quæ cadere in philosophiam videntur, scientia et opinatio; quæ si auferantur, tota philosophia corrumpitur. Atqui utrumque philosophiæ ipsi philosophorum principes ademerunt. Scientiam Socrates, opinionationem sustulit Zeno. Videamus an recte sapientia est, ut Cicero definivit, *divinarum et humanarum rerum scientia*. Quæ definitio si vera est, non cadit in hominem sapientia. Quis enim mortalium hoc sibi possit assumere, ut divina et humana scire se profiteatur? Humana omitto; quæ quamquam cum divinis connexa sunt, tamen quia sunt hominis, concedamus ut homo illa scire possit. Divina certe per se scire non potest, quia homo est: qui autem scit illa, divinus sit necesse est, ac propterea Deus. Homo autem nec divinus, nec Deus est. Non potest igitur perscire homo divina. Nemo ergo sapiens, nisi Deus, aut certe is homo, quem Deus docuit. Illi autem, quia nec dii sunt, nec a Deo docti, sapientes ergo, id est, divinarum et humanarum rerum scientes esse non possunt. Recte igitur a Socrate atque Academicis scientia sublata est. Opinatio quoque non congruit sapienti. Id enim quisque opinatur, quod ignorat. Opinari autem scire te, quod ignores, temeritas ac stultitia est. Recte igitur opinatio a Zenone sublata est. Si ergo scientia in homine nulla est, et opinatio esse non debet, philosophia radicitus amputatur.

CAPUT XXXII.

(Div. Inst. lib. III, c. 4 et 7.)

De philosophorum sectis, ac dissensione.

Huc accedit, quod non est uniformis: sed divisa

VARIORUM NOTÆ.

Vivant. Heumannus legit *vivunt*.*Omni.* In mss. *omnia*, sed erratum est.*Atqui.* In mss. *Ad quin*.

Videamus, an recte sapientia est. Ita male Pfaffius, Walch. et Davisius ediderant. Sine ullo dubio ita hæc verba sunt distinguenda: *Videamus an recte. Sapientia est.* Priora verba sunt referenda ad Socratem et Zenonem H. M. *Videamus, an recte*, scilicet scientiam Socrates, opinionationem sustulerit Zeno. BUN.

Perscire. Forte legendum, *per se scire*, ut supra. Ita etiam putat Heumannus.

Is. In mss. *his*.*Impugnet.* In mss. *impugnet*.*Susceperant.* In mss. *subreperunt*.*Ne ipsi quidem.* Heumannus putat legendum esse,

et in multas discrepantesque sententias dissipata, statum non habet. Cum enim singulæ alias omnes impugnent et affligant, nec sit aliqua ex iis, quæ non judicio cæterarum stultitiæ condemnetur, utique discordantibus membris, corpus omne philosophiæ ad interitum deducitur. Hinc Academia postmodum nata est. Nam cum viderent ejus sectæ principes omnem philosophiam, philosophis invicem oppugnantibus, esse subversam, susceperunt adversus omnes bellum, ut omnia omnium dissolverent, nihil ipsi asserentes, nisi unum, nihil sciri posse. Ita sublata scientia, philosophiam veterem subruerunt. Sed ne ipsi quidem philosophorum nomen retinuerunt, qui ignorantiam fatebantur, quia nescire omnia non modo philosophi, sed ne hominis quidem sit. Ita philosophi, quia nihil munimenti habent, mutuis se vulneribus extinguant, et ipsa tota philosophia suis se armis consumat ac finiat. At enim sola Physica labat. Quid illa Moralis? Num aliqua firmitate subnixæ est? Videamus an philosophi in hac saltem parte consentiant, quæ ad vitæ statum pertinet.

CAPUT XXXIII.

(Div. Inst. lib. III, c. 7 et 8.)

Quod summum bonum sit in vita quærendum.

Quod sit in vita, summum bonum quæri necesse est, ut ad illud vita omnis et actiones nostræ dirigantur. Cum de hominis summo bono quæritur, tale constitui debet, primum, ut id ad hominem solum pertineat, deinde, ut animi sit proprium, postremo, ut virtute quæretur. Videamus ergo, an summum bonum, quod philosophi determinant, tale sit, ut nec mutum animal, nec corpus attingat, nec possit sine virtute conquiri.

Aristippus, Cyrenaicæ sectæ conditor, qui summum bonum esse censuit corporis voluptatem, de numero philosophorum, deque cætu hominum propellendus est, quia se pecudi comparavit. Hieronymi summum bonum est nihil dolere; Diodori, dolere desinere. Sed cæteræ animantes dolorem fugiunt, et cum non dolent, aut dolere desinunt, gaudent. Quid igitur homini dabitur eximium, si bonum ejus summum commune cum belluis judicatur? Zeno summum bonum putavit, cum natura congruenter vivere. At hæc definitio generalis est. Omnes enim animantes cum natura congruenter vivunt, et est sua cuique natura.

*ne ipsum quidem.**Munimenti.* In mss. *monimenti*.*Extinguant.* Heumannus et anonymus putant legendum esse *extinguunt*.*Consumat ac finiat.* Heumannus putat legi debere, *consumit ac conficit*.*At enim.* Pro *At vero*.*Dirigantur.* In mss. *derigantur*.*Virtute.* In mss. *virtutem*.*Cyrenaicæ.* In mss. *Cyrinaicæ*.*Quia.* In mss. *qui*.*Dolere.* In mss. *dolore*.*Sed cætera.* Heumannus putat legi debere, *Sed et cætera*.*At,* In mss. *ad*.

Epicurus animi asseruit voluptatem. Quid est voluptas animi? nisi gaudium, quo plerumque luxuriat animus, ac relaxatur, vel ad lusum, vel ad risum. Sed hoc bonum etiam muta contingit, quæ cum pabulis saturata sunt, in gaudium et lasciviam resolvuntur. Dinomachus et Callipho honestam voluptatem probaverunt: sed aut idem dixerunt, quod Epicurus, ut corporis sit voluptas inhonesta; aut si corporis voluptates, alias turpes, alias honestas putaverunt, jam non est summum bonum, quod corpori adscribitur. Peripatetici ex bonis animi et corporis et fortunæ summum bonum conflant. Animi bona probari possunt. Sed si auxilio indigent ad complendam beatitudinem, utique imbecilla sunt: corporis vero atque fortunæ, non sunt in hominis potestate; nec jam summum bonum est, quod aut corpori, aut extra positum assignatur, quia et pecudes attingit hoc duplex bonum, quibus opus est, ut et bene valeant, et victu non indigeant. Stoici aliquanto melius sensisse creduntur, qui summum bonum virtutem esse dixerunt. Sed virtus non potest esse summum bonum: quoniam, si malorum laborumque tolerantia est, beata per se non est; sed efficere aut procreare summum bonum debet, quia perveniri ad illud, sine difficultate ac labore maximo, non potest. At vero Aristoteles longe a ratione aberravit, qui honestatem virtuti copulavit; quasi aliquando virtus ut ab honesta secerni, aut turpitudini posset adjungi.

Eryllus Pyrrhonius scientiam fecit summum bonum. Hæc quidem, et hominis, et animi solius est: sed potest sine virtute contingere. Nec enim beatus putandus est, qui vel auditu aliquid didicerit, vel parva lectione cognoverit; nec est summi boni definitio, quia potest esse aut rerum malarum, aut certe inutilium scientia. Etsi sit bonarum et utilium, quam labore sis assecutus, summum tamen bonum non est, quia non propter se expetitur scientia, sed propter aliud. Nam ideoque artes discuntur, ut sint nobis aut victui, aut gloriæ, aut etiam voluptati: quæ utique summa bona esse non possunt. Ergo ne in Ethica quidem philosophi regulam tenent, quandoquidem in ipso cardine, id est, in ea disputatione, qua vita formatur, inter se pugnant. Nec enim possunt paria esse aut similia præcepta, cum alii for-

ment ad voluptatem, alii ad honestatem, alii vero ad naturam, alii ad scientiam, alii ad quærendas, alii ad fugiendas opes, alii ad nihil dolendum, alii ad patientiam malorum; in quibus omnibus, sicut superius ostendi, a ratione declinant, quia Deum nesciunt.

CAPUT XXXIV.

(Div. inst. lib. III, c. 9.)

Quod ad justitiam nati sint homines.

Videamus nunc quid sit summum bonum, quod sit propositum sapienti, summum bonum. Ad justitiam nasci homines, non modo litteræ sacræ docent, verum etiam idem ipsi philosophi nonnunquam fatentur. Cicero sic ait: « Sed omnium, quæ in doctorum hominum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi nos ad justitiam esse natos. » Est hoc verissimum. Nec enim ad scelus nascimur, cum simus animal sociale atque commune. Ferae ad sævitiam gignuntur. Aliter enim nequeunt quam præda et sanguine victitare. Eadem tamen etsi ultima fames urgeat, nihilominus generis sui animalibus parcunt. Idem faciunt et aves, quas aliorum visceribus pasci necesse est. Quanto magis hominem, qui cum homine, et commercio linguæ, et communione sensus copulatus est, parcere homini oportet, eumque diligere! Hæc est enim justitia.

Sed quoniam soli homini sapientia data est, ut Deum intelligat, et hæc sola hominis mutorumque distantia est, duobus officiis obstricta est ipsa justitia. Unum Deo debet, ut patri, alterum homini, velut fratri. Ab eodem enim Deo geniti sumus. Merito ergo ac recte dictum est, sapientiam esse divinarum et humanarum rerum scientiam. Oportet enim scire nos quid Deo, quid homini debeamus; Deo scilicet religionem, homini charitatem. Sed illud superius sapientiæ, hoc posterius virtutis est; et utrumque justitia comprehendit. Si ergo constat ad justitiam nasci hominem, necesse est justum malis esse subjectum, ut virtutem, quæ est præditus, in usu habeat. Virtus enim malorum sustentia est. Voluptates fugiet, ut malum; opes contemnet, quia fragiles sunt; et, si habuerit, dilargietur, ut mise-

VARIORUM NOTÆ.

Nisi. In ms. *si*.

Callipho. In ms. *Califfo*.

Fortunæ. Heumannus addendum putat *bona*: sic, *fortunæ bona non sunt*.

Non sunt in hominis potestate. In manuscripto, *in hominis potestatem*. Non recedendum ab manuscripti fide; est enim ipsius Ciceronis, cui Gellius lib. I Noctium Att., cap. 7, indicavit, in prædonum fuisse potestatem. Qui plura vult, adeat Gronovium ad Liv. lib. II, cap. 15; et Vorstius ad Val. Max. lib. I, cap. 6. BUN.

Aut. Anonymus legit *ac*.

At. In ms. *ad*.

Possit. Lege *possit*.

Parva. Heumannus putat legi debere *propria*.

Utique. In ms. *utiquæ*.

Ethica. In ms. *Hetica*.

Videamus, etc. Inversus est ordo verborum in ms., ubi sic legitur: *Videamus nunc, quid sit summum bonum, sit propositum sapienti summum bonum*. Sed rectius disponit ea editio clariss. Pfaffii.

Summum bonum. Hæc duo verba redundare videntur, eaque delet Heumannus tanquam inutilia.

Intelligi. In ms. *intellegi*.

Eadem. In ms. *eandem*. Alii putant legendum esse *eandem*.

Urgeat. In ms. *urgueat*.

Sensus. Id est *rationis*.

Sapientiam. In ms. *sapientia*.

Et utrumque. Heumannus vult legi *At utrumque*.

Et si. In mss. *at si*; et clariss. Pfaffius putat legendum esse *aut si*.

ros servet; honores non appetet, quia sunt breves et caduci; injuriam nulli faciet; si fuerit passus, non retribuet; et diripientem sua non persequetur. Ne-fas enim judicabit hominem lædere; et si quis extiterit, qui cogat desciscere a Deo, nec cruciatus, nec mortem recusabit. Ita fiet, ut eum necesse sit, et inopem, et humilem, et in contumeliis, aut etiam cruciatibus vivere.

CAPUT XXXV.

(Divin. Inst. lib. III, c. 15.)

Quod immortalitas sit summum bonum.

Quis igitur erit fructus justitiæ atque virtutis, si nihil habebit in vita nisi malum? Quod si virtus, quæ bona omnia terrena contemnit, mala universa sapientissime perfert, ipsamque mortem pro officio suscipit, sine præmio esse non potest, quid superest, nisi merces ejus immortalitas sola sit? Nam, si cadit in hominem beata vita, ut philosophi volunt, in eo solo non dissidentes, cadit ergo et immortalitas. Id enim solum beatum est, quod incorruptum; id solum incorruptum, quod æternum. Immortalitas ergo est summum bonum, quia et hominis, et animi, et virtutis est. Tantum ad hanc dirigimur, ad hanc capiendam nati sumus. Idcirco nobis Deus virtutem, justitiamque proponit, ut æternum illud præmium nostris laboribus assequamur. De ipsa vero non mortalitate suo loco disseremus. Restat λογική philosophia, quæ ad beatam vitam nihil confert. Sapientia enim non in sermonis ornatu, sed in corde atque sensu consistit. Quod si et physica supervacua est, et hæc logica; in ethica vero, quæ sola necessaria est, philosophi erraverunt, qui summum bonum nullo modo invenire potuerunt. Inanis igitur et inutilis omnis Philosophia reperitur, quæ nec rationem hominis comprehendere, nec officium potuit munusque complere.

CAPUT XXXVI.

(Div. Inst. lib. III, c. 17 et 18.)

De philosophis, scilicet Epicuro et Pythagora.

Quoniam de philosophia dixi breviter, nunc etiam

VARIORUM NOTÆ.

Judicabit. In ms. *judicavit.*

Mala... sapientissime perfert. Davisius corrigit, *patientissime perfert.* Sic interdum voces *patientia* et *sapientia* in libris confundi, paulo ante monui, confer lib. III, cap. 12. Iterum Lact. lib. VI, cap. 4: *Omnia gravia patienter ferenda.* Ipse tamen Cicero, de Senectute, cap. 1: *Sapienter ferre onus, scilicet malum, senectutis, sicut omnia.* Tacitus Annal., lib. XVI: *Indignissimum casum sapienter tolerans.* BUN.

Si cadit, etc. In ms. *sic ait in homine.*

Virtutis est. Tantum ad hanc dirigamur. Davisius sic distinguit: *Virtutis est tantum. Ad hanc dirigamur.* BUNEMAN.

Non mortalitate. Heumannus recte monet legendum esse, *immortalitate.* — Sic Cicero Fam. IV, 12: *non jucundissimum nuntium, pro injucundissimum dixit; et non corpus, pro incorporeus.* Acad. quæst. lib. I, cap. 11. BUNEMAN.

Vitam. Non extat in ms.*Non in sermonis ornatu.* Logicæ tribuit sermonis

de philosophis pauca dicam. Epicuri doctrina hæc est, imprimis nullam esse providentiam. Et idem deus esse non abnuit. Utrumque contra rationem. Nam si sunt dii, est igitur providentia. Aliter enim Deus intelligi non potest, cujus est proprium providere. Nihil, inquit, curat. Ergo non modo humana, sed ne cœlestia quidem curat. Quomodo igitur, aut unde esse illum affirmas? Exclusa enim providentia curaque divina, consequens erat ut non esse omnino Deum diceres. Nunc eum verbo reliquisti, re sustulisti. Unde ergo rerum natura est, si Deus nihil curat. Semina, inquit, sunt minuta, quæ nec videri, nec tangi possunt, quorum coitu fortuito et orta sunt omnia, et semper oriuntur. Si nec videntur, nec ulla corporis parte sentiuntur, unde esse illa scire potuisti? Deinde si sunt, qua mente conveniunt, ut aliquid efficiant? Si sunt lævia, coherere non possunt; si hamata et angulata, ergo secabilia sunt. Hami enim et anguli extant et possunt amputari. Sed hæc delira et inutilia. Quid quod idem animas extinguibiles facit; quem refellunt non modo philosophi omnes et publica persuasio, verum etiam responsa vatium, carmina Sibyllarum, ipsæ denique divinæ voces Prophetarum; ut mirum sit extitisse unum Epicurum, qui cum pecoribus ac belluis sortem hominis æquaret.

Quid Pythagoras? qui primus est philosophus nominatus; qui animas quidem immortales esse, in alia tamen corpora, vel pecudum, vel avium, vel bestiarum commearum statuit. Nonne satius fuerat eas cum suis corporibus extingui, quam sic ad aliena damnari; satius omnino non esse, quam post hominis formam, vel suam, vel canem vivere? et homo ineptus, ut fidem dicto adderet, seipsum Trojano bello Euphorbum fuisse dixit, quo occiso, in alias figuras animalium transiisse, postremo Pythagoram factum. O felicem, cui soli tanta memoria concessa est! vel potius infelicem, cui translato in pecudem non licuit nescire quid fuerit! Atque utinam solus delirasset! Invenit etiam qui crederent, et quidem indoctos homines, ad quos stultitiæ transiret hæreditas.

D ornatum. Nam, secundum Lactantium, lib. III, c. 15: *In Logica tota Dialectica et omnis loquendi ratio continetur.* BUNEMAN.

Consistit. Non extat in ms.*Logica.* λογική extat Græce in ms.*Ethica.* In ms. *Hetica.**Et idem.* Heumannus putat legendum esse *at idem.**Nam.* In ms. *sed.*

Inutilia. Supple *sunt.* At Anonymus, ab Heumanno citatus, putat reponendum esse *anilia.*

Statuit. Non legitur in ms.*Nonne.* In ms. *non.*

Suem vel canem. Putatur Lactantius ob oculos habuisse hæc Horatii verba 1 Epist. 2., vs. 26.

Vixisset canis immundus, vel amica luto sus.

Postremo. In ms. legitur, *post rem:* sed erratum est.

Delirasset. In ms. *deliberasset.*

Indoctos. Heumannus putat rem fore meliorem, si legeretur *doctos.* At potius legerem *interdoctos.*

CAPUT XXXVII.

(Div. Inst. lib. m, c. 18 et 20.)

De Socrate, ac ejus contradictione.

Post hunc Socrates philosophiæ tenuit principatum, sapientissimus etiam oraculo dictus, quia se fatebatur unum scire, quod nihil sciret. Cujus Oraculi auctoritate abstinere se physicos oportebat, ne aut quærent ea quæ scire non poterant, aut scire se putarent quæ ignorabant. Videamus tamen an sapientissimus Socrates, sicut Pythius prædicavit. Usurpabat hoc sæpe proverbium, quod supra nos idem et nihil ad nos pertinere. Jam excessit sententiæ suæ terminos. Nam qui unum se scire dicebat, aliud invenit quod nunquam sciens diceret; sed id frustra. Nam et Deus, qui utique supra nos est, quærendus est, et religio suscipienda, quæ sola nos discernit a belluis: quam quidem Socrates non modo repudiavit, verum etiam derisit, per anserem canemque jurando; quasi vero per Æsculapium non posset, cui voverat gallum? En sapientis viri sacrificium. Et quia cum prosequere ipse non potuit, amicos moriturus oravit, ut post se solverent votum, scilicet ne apud inferos velut delictor teneretur. Hic profecto et pronuntiavit, quod nihil scierit, et probavit.

CAPUT XXXVIII.

(Div. Inst. lib. m, c. 21.)

De Platone, cujus doctrina ad veritatem propius accedit.

Hujus auditor Plato, quem deum philosophorum Tullius nominat, qui solus omnium sic philosophatus est, ut ad veritatem propius accederet; tamen quia Deum ignoravit, in multis ita lapsus est, ut nemo deterius erraverit, imprimis quod in libris civilibus omnia omnibus voluit esse communia. De patrimoniis tolerabile est, licet sit injustum. Nec enim aut obesse cuiquam debet, si sua industria plus habet, aut prodesse, si sua culpa minus. Sed, ut dixi, potest aliquo modo ferri. Etiamne conjuges, etiamne liberi communes erunt? Non erit sanguinis ulla distinctio, nec genus certum, nec familiæ, nec cognationes, nec affinitates; sed sicut in gregibus pecudum confusa et indiscreta omnia, nulla erit in viris continentia, nulla in fœminis pudicitia? Quis esse in utrisque amor conjugalis potest, in quibus non est certus aut proprius affectus? Quis erit in patrem pius, ignoraus unde sit natus? Quis filium diliget, quem putabit alie-

VARIORUM NOTÆ.

Physicos. Elegantius legerem *abstinere se physicis.*
Idem et. Hæc Pfaffius ex manuscripto adjecta va-
 luit: absunt a Paris., Walch., Davis. et Heumann.
 editionibus; hanc vocem in nostra editione addidimus,
 nobis assentiente O. F. Fritzsche.
Dicebat. Post *dicebat* supplendum forsân, quod
 nihil sciret. PFAFFIUS.
Et religio. In ms. ut religio.
Repudiavit. In ms. repudiabit.
Prosequere. Idem est ac *consecrare*, ait clariss.
 Pfaffius ad marginem ms. sui. Heumannus putat legi
 debere *prosequere*.
Probavit. In ms. probabit.

A num? Quin etiam fœminis curiam reservavit, militiam, et magistratibus, et imperia permisit. Quanta erit infelicitas urbis illius, in qua virorum officia mulieres occupabunt? Sed hæc alias latius.

Zeno, Stoicorum magister, qui virtutem laudat, misericordiam, quæ summa est virtus, tanquam morbum animi amputandam judicavit, quæ et Deo clara est, et hominibus necessaria. Quis est enim, qui aliquo in malo constitutus nolit esse miserabilis, ac non desideret auxilia succurrentium, quæ ad opem ferendam non nisi misericordiæ affectu excitantur? Hanc ille licet humanitatem, licet pietatem vocet, non rem, sed nomen immutat. Hic est affectus, qui soli homini datus est, ut imbecillitatem nostram mutuis adjumentis levaremus; quem qui tollit, ad vitam nos redigit belluarum. Nam, quod dicit paria esse peccata, ex eadem immanitate est, qua misericordiam veluti morbum insectatur. Qui enim nullam facit differentiam delictorum, aut levia magnis suppliciis afficienda censet, quod est crudelis iudicis, aut gravia parvis, quod est dissoluti, utrumque reipublicæ incommodum. Si enim summa scelera leviter puniantur, audacia malis crescet ad facinora majora; et si levibus delictis pœna gravior irrogetur, multi cives, quoniam nemo esse sine delicto potest, in periculum venient, qui, correpti, possent esse meliores.

CAPUT XXXIX.

(Div. Inst. lib. m, c. 18, 23, 24.)

De variis philosophis, ac de antipodis.

Illa vero levia. Sed ex eadem vanitate nascuntur. Xenophanes orbem lunæ decem et octo partibus dixit esse majorem, quam hæc nostra sit terra. Itaque intra sinum ejus aliam terram contineri, quæ ab hominibus et omnis generis animalibus incolatur. De antipodis quoque sine risu nec audiri, nec dici potest. Assertitur tamen quasi aliquid serium, ut credamus esse homines, qui vestigiis nostris habent adversa vestigia. Tolerabilius Anaxagoras deliravit, qui nigram nivem dixit. Quorundam non modo dicta, sed etiam facta ridenda sunt. Democritus agrum suum a patre sibi relictum deseruit, et pascua publica fieri passus est. Diogenes cum choro canum suorum, qui virtutem illam summam et exactam rerum omnium contemptum profiteretur, mendicare victum maluit, quam honesto labore conquirere, aut habere ullam rem familiarem. Certe vita sapientis

Putabit. In ms. putavit.
Reservavit. Heumannus legit *reteravit*.
Affectu. In ms. affectus.
Incommodum. Supple est.
Irrogetur. In ms. irrogetur.
Correpti. Id est castigati.
Itaque. Anonymus apud Heumannum legit *atque*.
De antipodis. Hæc de re vide supra notam ad libri
 III Div. Institut., caput 24.
Habent. Heumann. legit *habeant*.
Canum. Cynicos intelligit.
Contemptum. In ms. contemptu.
Conquirere. Heumann. vult. *eum quærere*.

exemplum esse vivendi cæteris debet. Si horum sapientiam omnes imitentur, quomodo stabunt civitates? Sed forsitan iidem Cynici exemplum verecundiae præbere potuerunt, qui palam cum conjugibus suis cubitaverunt. Nescio quam possent virtutem defendere, qui pudorem sustulerunt.

Non melior his Aristippus, qui, credo, ut amiculae suæ Laidi placeret, Cyrenaicam instituit disciplinam, qua summi boni finem in voluptate corporis collocavit, ne aut peccatis auctoritas, aut vitis doctrina deesset. An illi fortiores magis sunt probandi, qui ut mortem contempsisse dicerentur, voluntariam necem sibi intulerunt? Zeno, Empedocles, Chrysippus, Cleanthes, Democritus, et hos imitatus Cato, nescierunt homicidii crimine teneri secundum jus legemque divinam eum qui se interfecerit. Deus enim nos in hoc domicilium carnis induxit; ille nobis temporale corporis habitaculum dedit, ut incolamus quamdiu idem voluerit. Nefas igitur habendum est, sine Dei jussu velle migrare. Non est ergo vis adhibenda naturæ. Scit ille quemadmodum opus suum resolvat. Cui operi si quis manus impias adhibuerit, ac divini officii vincula diruperit, Deum conatur effugere, cujus sententiam nec vivus quisquam, nec mortuus potuerit evadere. Scelerati ergo sunt et nefarii, quos superior nominavi, qui etiam docuerunt, quas causas habere debeat mors voluntaria, ut parum sit sceleris, quod homicidæ in semetipsos extiterunt, nisi ad hoc nefas et alios erudirent.

CAPUT XL.

(Div. Inst. lib. iii, c. 28.)

De philosophorum insipientia.

Innumerabilia sunt philosophorum dicta factaque, quibus eorum insipientia redargui possit. Itaque quoniam cuncta enumerare non possumus, pauca sufferint. Satis est intelligi, philosophos neque justitiæ, quam ignorabant, neque virtutis, quam mentiantur, esse doctores. Quid enim doceant, qui suam sæpe ignorantiam confitentur? Mitto Socratem, cujus est nota sententia. Anaxagoras omnia circumfusa tenebris esse pronuntiat. Empedocles angustas ad inveniendam veritatem sensuum semitas esse. Democritus in profundo quodam puteo demersam veritatem jacere

A testatur, quam quia nusquam reperiunt, idcirco adfirmant neminem adhuc extitisse sapientem. Quoniam igitur nulla est (apud Platonem Socrates dicit) humana sapientia, sequamur ergo divinam, Deoque gratias agamus, qui eam nobis, et revelavit, et tradidit, ac nobis gratulemur quod veritatem ac sapientiam cœlesti beneficio tenemus, quam tot ingeniis, tot ætatibus requisitam philosophiam nemo potuit invenire.

CAPUT XLI.

De vera religione ac sapientia.

Nunc quoniam falsam religionem, quæ est in deorum cultibus, et falsam sapientiam, quæ est in philosophis, refutavimus, ad veram religionem sapientiamque veniamus. Et quidem conjuncte, quia coherent, de utraque dicendum est. Nam Deum verum colere, id est, nec aliud quidquam, quam sapientiam. Ille enim summus et conditor rerum Deus est, qui hominem velut simulacrum suum fecit. Idcirco utique soli ex omnibus animalibus rationem dedit, ut honorem sibi tanquam patri, et tanquam domino referret, et hac pietate atque obsequio immortalitatis præmium mereretur. Hoc est verum divinumque mysterium. Illis autem, quia vera non sunt, nulla concordia. Neque in philosophia sacra celebrantur, neque in sacris philosophia tractatur: et ideo falsa religio est, quia non habet sapientiam; ideo falsa sapientia, quia non habet religionem. Ubi autem utraque conjuncta sunt, ibi esse veritatem necesse est, ut si quaeratur ipsa veritas quid sit, recte dici possit: aut sapiens religio, aut religiosa sapientia.

CAPUT XLII.

(Div. Inst. lib. iv, c. 3 et 7.)

De sapientia religiosa; Christi nomen nulli notum, nisi ipsi et Patri.

Dicam nunc, quid sit vel sapiens religio, vel sapientia religiosa. Deus in principio, antequam mundum institueret, de æternitatis suæ fonte, deque divino ac perenni spiritu suo Filium sibi ipse progenuit, incorruptum, fidelem, virtuti ac majestati patriæ respondentem. Hic est virtus, hic ratio, hic sermo Dei,

VARIORUM NOTÆ.

Iidem. In ms. idem.
Palam cum conjugibus suis. Postea tamen, teste Augustino, lib. xiv Civit. Dei, cap. 10, a Cynicis fieri cessatum est, plusque valuit pudor..... quam error.
BUN.

Non. Aliqui putant legi debere Num.
Ut. In ms. et.
Nescierunt. In ms. nec scierunt.
Migrare. Heumann. putat fore melius, si legeretur emigrare.

Adhibenda. In ms. at hibenda.
Vincula diruperit. In ms. vincla dirrumperit.
Sunt. Abest a ms.
Intelligi. In ms. intellegi; ut supra.
Nota. In ms. nota.
Humana sapientia. In ms. humanam sapientiam Deo.
Vocem tamen Deo librarius rursus delevit.
Revelavit. In ms. revelabit.

D *Philosophiam. Heumannus putat melius legi philosophorum. Nemo, in ms. Num.*
Conjuncte. In ms. conjunctæ.

Id est, nec aliud quidquam, quam sapientiam. Legendum: idem est, nec aliud quidquam, quam sapientiam. DAVIS. — Ita vero anonymus Britannus et Heumannus: Nam Deum verum colere, id est, nec aliud quidquam sapientia. Vido lib. iv, cap. 3: Sapere nihil aliud est, quam Deum verum justis ac piis cultibus honorare. BUN.

Deus. Verbum est, quod addit Pfaffius, delendum; Deus cum verbo dedit construendum: unde ab Heumanno qui non fuit ejiciendum. Lætatus sum, ubi postea vidi Davisium idem sentire. BUN.

Sapientia. In ms. sapientiam.
Ipsæ. Deest in edito; legitur tamen in autographo clariss. Pfaffii.

hic sapientia. Hoc opifce, ut Hermes ait, et consiliatore, ut Sibylla, et præclaram et mirabilem hujus mundi fabricam machinatus est. Denique ex omnibus angelis, quos idem Deus de suis spiritibus figuravit, solus in consortium summæ potestatis adscitus est, solus Deus nuncupatus. Omnia enim per ipsum, et sine ipso nihil. Denique Plato de primo ac secundo Deo non plane ut philosophus, sed ut vates locutus est, fortasse in hoc Trismegistum secutus, cujus verba de Græcis conversa subjeci: « Dominus et factor universorum, quem Deum vocari existimavimus, secundum fecit Deum visibilem et sensibilem. Sensibilem autem dico, non quod ipse sensum accipiat, sed quod in sensum mittat et visum. Cum ergo hunc fecisset primum, et solum, et unum, optimus ei apparuit, et plenissimus omnium honorum. Sibylla quoque Deum dicit ducem omnium a Deo factum; et alia, Deum Dei filium esse noscendum, » sicut ea, quæ in libris posui, exempla declarant. Hunc prophetæ divino spiritu pleni prædicaverunt; quorum præcipue Salomon in libro Sapientiæ, item pater ejus, coelestium scriptor hymnorum, ambo clarissimi reges, qui Trojani belli tempora clxxx annis antecesserunt, hunc ex Deo natum esse testantur. Hujus nomen nulli esse notum, nisi ipsi et Patri, sicut docet Joannes in Revelatione. Hermes ait non posse nomen ejus mortali ore proferri. Ab hominibus tamen duobus vocabulis nuncupatur, Jesus, quod est Salvator, et Christus, quod est Rex. Salvator ideo, quia est sanatio et salus omnium qui per eum credunt in Deum; Christus ideo, quia ipse de cælo in sæculi hujus consummatione venturus est, ut judicet mundum, et, resurrectione mortuorum facta, regnum sibi constituat æternum.

CAPUT XLIII.

(Div. Inst. lib. 1, c. 8; iv, c. 10 et 11.)

De Jesu Christi nomine, et duplici nativitate.

Sed ne qua forte sit apud te hæsitatio, cur eum, qui ante mundum ex Deo natus sit, Jesum Christum appellemus, qui ante annos ccc. natus ex homine

A est, rationem tibi breviter exponam. Idem est Dei et hominis filius. Bis enim natus est. Primum de Deo in spiritu ante ortum mundi, postmodum in carne ex homine, Augusto imperante; cujus rei præclaram et grande mysterium est, in quo et salus hominum, et religio summi Dei, et omnis veritas continetur. Nam cum primum scelerati atque impii deorum cultus per insidias dæmonum irrepserunt, tum penes solos Hebræos religio Dei mansit, qui tamen non lege aliqua, sed traditum sibi per successionem cultum patrio more tenuerunt usque ad id tempus, quo de Ægypto exierunt, Moysæ duce, primo omnium prophetarum, per quem illis lex est a Deo imposita, qui Judæi sunt postmodum nominati. Servierunt igitur Deo vinculis legis obstricti. Sed iidem, paulatim ad profanos ritus aberrantes, alienos deos susceperunt, et derelicto patrio cultu, insensilibus simulacris immolaverunt. Propterea Deus prophetas ad eos misit divino Spiritu adimpletos, qui illis peccata exprobrarent, et pœnitentiam indicerent, qui securam ultionem minarentur, ac denuntiarent futurum, si in iisdem delictis perseverassent, ut alium mitteret novæ legis latorem, et ingrato populo ab hæreditate summo, aliam sibi plebem fideliolem de exteris gentibus congregaret. Illi autem non modo perseverarunt, verum etiam eos ipsos, qui mittebantur, interfecerunt. Itaque damnatus mitti ad populum contumacem; sed Filium suum misit, ut gentes universas ad gratiam Dei convocaret. Nec illos tamen, licet impios et ingratos, ab spe salutis exclusit: sed ad ipsos potissimum misit, ut si forte paruisent, non amitterent quod acceperant; si autem Deum suum non suscepissent, tum hæredibus abdicatis, gentes in adoptionem venirent. Jussit igitur eum summus Pater descendere in terram et humanum corpus induere, ut subjectus passionibus carnis, virtutem ac patientiam non solum verbis, sed etiam factis doceret. Renatus est ergo ex virgine sine patre tanquam homo; ut quemadmodum in prima nativitate spiritali creatus ex solo Deo sanctus Spiritus factus est, sic in secunda carnali ex sola matre

VARIORUM NOTÆ.

De suis spiritibus. Lege De suo spiritu. — De suis spiritibus. Heumannus: Lege, inquit, de suo spiritu. D At nihil hic mutandum, ut patet ex lib. iv, c. 8: et alios spiritus suos in angelos figuravit. Spiritus hic sunt spirationes. BUN.

In sensum mittat. Heuman. legit sensum immittat.

In libris. Scilicet Inst. lib. iv, cap. 6. Mox, ut clarissimus Pfaffius ipse in aliquot locis novæ nostræ editionis correxit, sic et hic in ms. Salomon haberi puto. BUN.

Præcipue. In ms. præcipuæ.

Scriptor. In ms. scribtor.

Antecesserunt. Multum hic errat Lactantius. David et Salomon vixerunt, non ante, sed post Trojam captam. Troja capta est 1200 ante vulgarem æram: David regnum inivit anno 1059, ante hanc æram, et Salomon annos tantum 1019.

Nulli esse. Heumannus legit nulli est.

Apud. In ms. apud.

Christum. Deest in ms.

Appellemus. in ms. appellamus.

Breviter. In ms. brebiter.

Carne. In ms. carnem.

Homine. Hic recentior manus in ms. pro homine posuit virgine.

Successionem. In ms. successiones.

Qui. In ms. extat hii qui.

Iidem. In ms. idem.

Insensibilis. Manus recentior correxit insensibilibus. Verum apud Lucretium lib. ii, cujus lectione gaudebat Lactantius, legitur bis insensibilibus.

Iisdem. In ms. legitur isdem.

Et ingrato. In ms. legitur ut ingrato.

Deum. In ms. Dm., quod interpretari potest aut Deum, aut Dominum.

Creatus ex solo Deo, sanctus. Ms.: Creatus est ex solo Deo sanctus. Lego cum Davisio: creatus ex solo Deo, sanctus Spiritus factus est.

Sanctus Spiritus factus est. Explicat Pfaffius in Dissert. prælim., § 27 et 28. Addo et explico ex ipso Lactantio, lib. iv, cap. 6: Deus... antequam opus mundi ordiretur, sanctum, et incorruptibilem, et irre-

genitus, caro sarcela fieret, ut per eum caro quæ A
subjecta peccato fuerat ab interitu liberaretur.

CAPUT XLIV.

(Div. Inst. lib. iv, c. 12 et 13.)

Duplex Christi nativitas ex prophetis probatur.

Hæc sic futura, ut exposui, prophetæ ante prædixe-
rant. Apud Salomonem ita scriptum est: *Infirmus
est uterus virginis; et accepit fœtum, et gravata est,
et facta est in multa miseratione mater virgo.* Apud
Esaiam sic: *Ecce virgo accipiet in utero, et pariet fi-
lium, et vocabitis nomen ejus Emmanuel, quod signi-
ficat Nobiscum Deus.* Fuit enim nobiscum in terra,
cum induit carnem; et nihil hominus Deus fuit in ho-
mine, et homo in Deo. Utrumque autem eum fuisse
a prophetis ante prædictum est. Quod Deus fuerit,
Esaias ita dicit: *Adorabunt te, et in te precabuntur,
quoniam in te Deus est, et nos nesciebamus, Deus Is-
rael. Confundentur et reverebuntur omnes, qui adver-
santur tibi, et cadent in confusionem.* Item Jeremias:
*Hic Deus noster est, et non deputabitur alius absque
illo, qui invenit omnem viam prudentiæ, et dedit eam
Jacob puero suo, et Israel dilecto sibi: Posthæc in ter-
ris visus est, et cum hominibus conversatus est.* Item,
quod homo fuerit, idem Jeremias dicit: *Et homo est,
et quis cognovit eum?* Esaias quoque sic tradit: *Et
mittet eis Dominus hominem qui salvabit eos, et judi-
cans sanabit eos.* Item Moyses ipse in Numeris: *Orie-
tur stella ex Jacob, et exurgat homo ex Israel.* Idecirco
igitur cum Deus esset, suscepit carnem, ut inter
Deum et hominem medius factus, hominem ad Deum
magisterio suo, superata morte, perduceret.

CAPUT XLV.

(Div. Inst. lib. iv, c. 14.)

Christi virtus et opera probantur ex Scripturis.

Diximus de nativitate; nunc de virtute operibusque
dicamus: quæ cum magna inter homines ac mirabilia
faceret, videntes illa Judæi, magica potentia fieri pu-
tabant, ignorantes ea omnia, quæ fiebant ab eo, præ-

dicta esse a prophetis. Ægros et vario morborum
genere languentes non medela aliqua, sed vi ac po-
testate verbi sui protinus roborabat, debiles resana-
bat, claudos ad gressum erigebat, cæcis visum res-
titnebat, mutis eloquium dabat, surdos inauribat,
pollutos nâculatosque purgabat, furias dæmonum
incursu mentem propriam reponebat, mortuos aut
jam sepultos ad vitam lucemque revocabat. Idem quin-
que millia hominum quinque panibus et duobus pisci-
bus saturavit. Idem supra mare ambulavit. Idem in tem-
pestate præcepit vento, ut conquiesceret, statimque
tranquillitas facta est: quæ omnia, et in prophetarum
libris, et in carminibus Sibyllinis prædicta invenimus.

Ob hæc miracula cum ad eum magna concurreret
multitudo, et, ut erat, Dei filium, et a Deo missum
B crederet, repleti invidia sacerdotes ac principes Ju-
dæorum, simul ira concitati, quod eorum peccata et
injustitiam coarguebat, coierunt ut eum occiderent.
Quod futurum ante annos mille paulo amplius Salo-
mon in Sapia pronuntiaverat his verbis: *Circum-
veniamus justum, quoniam insuavis est nobis, et ex-
probrat nobis peccata legis. Promittit scientiam Dei se
habere, et filium Dei se nominat. Factus est nobis in
traductionem cogitationum nostrarum; gravis est nobis
etiam ad videndum, quoniam dissimilis est aliis vita il-
lius, et mutata sunt viæ illius. Tanquam nugaces æsti-
mati sumus ab illo. Continet se a viis nostris, quasi ab
immunditiis, et præfert novissima justorum, et gloriatur
patrem Dominum. Videamus ergo si sermones illius
veri sunt, et tentemus quæ eventura sunt illi. Contume-
liis et tormentis interrogemus eum, ut sciamus reveren-
tiam illius, et probemus patientiam illius. Morte turpis-
sima condemnemus eum. Hæc cogitaverunt, et errave-
runt. Excæcavit enim illos stultitia eorum, et nescierunt
sacramenta Dei.*

Harum igitur litterarum immemores, quas lege-
bant, incitaverunt populum tanquam adversus im-
pium, ut eum comprehensum ad judicium ducerent,
mortemque ejus impiis vocibus flagitarent. Intenta-

VARIORUM NOTÆ.

*prehensibilem Spiritum genuit, quem filium nuncupa-
ret.* Reliqua confer, lib. iv, cap. 8: *Cum sit et ipse
spiritus, et cap. 12.* Iluc refert Cyprianum, de idol-
lor. Vanit. f. 15: *Carnè Spiritus Sanctus induitur.*

Salomonem. Hic locus jam allegatur a Lactantio,
lib. iv, cap. 2, sed cum non reperitur in Salomonis
libris, coniecere licet eum fuisse desumptum ex scrip-
tura quadam Salomoni attributa, sed deperdita.

Esaiam. In ms. *Eseiam.**Autem.* Post istud verbum additur in ms. *Deum.**Eum.* In manuscripto pro *eum*, extat *Deum*. PFAFFIUS. — Sed rectius *eum*, lib. iv, c. 16. BUN.*Esaias.* Vide Isai. cap. xlv, vers. 14.*Reverebuntur.* In ms. *reberebuntur.**Confusionem.* Ita legendum est ut in sacro textu,
Isai. cap. xlv, et in Lactantio ipso Institut. lib. iv,
cap. 15. In ms. autem legitur *confessionem*.*Jeremias.* In ms. *Hieremias.**Israel.* In ms. *Israël.**Medela.* In ms. *medella*. Vide Matth. iv, 25; VIII, 16,
IX, 35; Marc. vi, 56, et VII; Luc. iv, 40, 41, VII, 10.*Inauribat.* Id est, audientes faciebat; verbum sane
obsoletum et peregrinum.*Muculatos.* Id est, leprosos.*Quinque millia.* Vide Matth. cap. xiv.*Super mare.* Priores supra ediderunt. Lego cum
Heumano, *super mare*, ex Vulgato Interp. Matth.
xiv, 26. Sic Hyginus fab. 14, ed. Munckeri, pag. 40:
D *Hic super aquas sicco pede concurrisse dicitur.* BUN.*Circumveniamus.* Hac voce etiam utitur Lactantius
infra cap. 64, et lib. v, c. 4, ante finem.*Exprobrat.* In ms. *exprobat*.*Viis.* In ms. *viris*.*Præfert.* In ms. *præferet*.*Gloriatur patrem Deum.* Ita legendum, ut dixi et
restitui lib. iv Institut., cap. 16. Idem Davisius hic
censuit. BUN.*Contumeliis et tormentis.* In ms. *Contumelia et tor-
mento*; quod etiam habet Beneman. addens: — *Ita
facilius ex manuscripto, contumelia et tormento, quam
contumeliis et tormentis corrigi potuit. Prius cum
Davisio recepi; posterius est Pfaff., Walch., Heuman.
Vide quæ noto ad lib. iv, c. 16.**Ut sciamus.* In ms. *et sciamus*.*Vocibus flagitarent.* Denotat eorum vehementiam,
et in petendo importunitatem, more Ciceronis, et
Lactantii de Opif. c. 3: *Magnisque clamoribus condi-
tionem pristinam flagitent*; et lib. iv, cap. 18: *Sue-*

bant autem pro crimine id ipsum, quod se Dei filium diceret, et quod legem solveret, curando homines in Sabbato, quam ille se nonolvere, sed implere dicebat. Cumque Pontius Pilatus, qui tum legatus in Syria judicabat, perspiceret causam illam ad officium romani iudicis non pertinere, misit eum ad Herodem Tetrarcham, permisitque Judæis, ut ipsi legis suæ disceptatores essent: qui, accepta sceleris potestate, addixerunt eum cruci, sed prius flagellis et palmis verberaverunt, spinis coronarunt, faciem conspuerunt, in cibum et potum dederunt ei fel et acetum; et inter hæc nulla vox ejus audita est. Tunc carnifices sortiti de tunica ejus et pallio, suspenderunt eum patibulo atque affixerunt, cum postridie Pascha, id est, festum diem suum celebraturi essent. Quod facinus prodigia secuta sunt, ut intelligerent nefas quod admiserant. Eodem namque momento, quo spiritum posuit, et terræ motus magnus, et deliquium solis fuit, ut in noctem dies vertetur.

CAPUT XLVI.

(Div. Inst. lib. iv, c. 18.)

Probat ex prophetis passionem ac mortem Christi prænuntiatam fuisse.

Quæ omnia prophetæ sic futura esse prædixerant. Esaias ita dicit: *Non sum contumax, neque contradico: dorsum meum posui ad flagella, et maxillas meas ad palmas; faciem autem meam non averti a sceleris sputorum.* Idem de silentio: *Sicut ovis ad immolandum adductus sum, et sicut agnus coram tondentibus sine voce, sic non aperuit os suum.* Item David in Psalmo xxxiv: *Congregata sunt in me flagella, et ignoraverunt: dissoluti sunt, nec compuncti sunt; tentaverunt me, et*

A striderunt super me dentibus suis. Idem de cibo et potu, Psalmo lxxviii: *Et dederunt in escam meam fel, et in siti mea potum mihi dederunt acetum.* Item de cruce Christi: *Et foderunt manus meas et pedes meos. dinumeraverunt omnia ossa mea: ipsi autem contemplati sunt, et viderunt me; diviserunt vestimenta mea sibi, et super vestem meam sortem miserunt.* Moyses in Deuteronomio: *Et erit pendens vita tua ante oculos tuos, et timebis die et nocte, et non credes vitæ tuæ.* Item in Numeris: *Non quasi homo Dominus suspenditur, neque quasi filius hominis minas patitur.* Item Zacharias: *Et intuebuntur in me, quem transfixerunt.*

De solis obscuracione Amos ita dicit: *In illo die, dicit Dominus, occidet sol meridie, et obtenebrabitur dies lucis; et convertam dies festos vestros in luctum, et cantica vestra in lamentationem.* Item Jeremias de civitate Hierosolyma in qua passus est: *Et subivit sol ei, cum adhuc dies medius esset, confusa est et maledicta, reliquos eorum in gladium dabo.* Nec frustra hæc dicta sunt. Siquidem post breve tempus imperator Vespasianus Judæos debellavit, et terras eorum ferro ignique depopulatus est, obsessos fame subegit, Hierosolymam evertit, captivos triumphavit, cæteris, qui reliqui fuerunt, terris suis interdixit, nequando iis ad solum patrium reverti liceret. Quæ a Deo propter illam Christi crucem facta sunt, ut hoc in Scripturis eorum Salomon ante testatus sit dicens: *Et erit Israel in perditionem, et in improprium populo, et domus hæc erit deserta, et omnis qui transiet per illam, admirabitur et dicet: Propter quam rem Deus fecit terræ huic et huic domui hæc mala? et dicent, quia dereliquerunt Dominum Deum suum, et persecuti sunt Regem suum dilectissimum Deo, et cruciaverunt illum in humilitate magna: pro hoc importavit illis Deus mala hæc.* Quid enim non mererentur, qui Dominum, qui ad salutem ipsorum venerat, peremerunt.

VARIORUM NOTÆ.

clamare cæperunt et crucem ejus violentis vocibus flagitare. BUN.

Syria. In ms. *Syriam.*

Sceleris. Adde puniendi; id enim exigit Latina locutio.

Addixerunt cruci. Lego, *affixerunt eum cruci.* Nam prius jam addixerant, quam flagellis et palmis verberarent. Vide lib. iv, c. 18. BUN.

Eum. Non extat in ms.

Namque. In ms. *nam quæ.*

Vertetur. In ms. *vertetur.*

Quæ omnia. Ita ms. In editione vero Parisiensi legitur *Hæc omnia.*

Posui. Deest in ms., sed supplendum ex Institut. lib. iv, cap. 18.

Psalmo. Deest in ms.

Minas. In ms. *Mians*: sed vide lib. iv Institut., c. 18.

Zacharias. In ms. *Zaccharias.*

Lamentationem. In ms. *lamentatione.*

Jeremias. Quæ sequuntur aliter leguntur libro iv Divin. Institut., cap. 19.

Confusa. In ms. *contusa.* Sed *confusa* legendum est

ut l. iv, c. 19, Divin. Institut.

Salomon. In ms. *Salomoni.* At Heumannus legit *Salomon.*

Improprium. Sic ms. Ed. Paris. habet *opprobrium.* Vid. not. ad lib. iv Divin. Institut., cap. 18. — *Et in improprium.* Manuscriptum, *Et in improprium*, quod licet minus elegans, rectum tamen, et alibi in versione antiqua usitatum. Cyprian. ad Demetrian.: n. 21. *Hi sunt, quos aliquando habuimus in derisum, et similitudinem improprii.* Irenæi Interpr. iv, c. 66, f. 564: *Improprium passa est.*

BUN.

Qui transiet per illam. Sic ms., nec possum clarissimi Pfaffii conjecturæ hic accedere. *Transiet* positum pro *transibit*, atque in hoc ipso loco Gotzianus codex præfert *transiet*: quam formam pluribus confirmavi ad lib. iv, c. 18. Notatum quoque Lactantii aliorumque extat, lib. iv, cap. 13, et *prodient* ex lib. vii, c. 16.

BUN.

Domui. In ms. *domi.*

Dereliquerunt. In ms. *derelinquerunt.*

Mererentur. Ita ms. Forte legendum *merentur*, vel *merebantur.*

Salutem. In ms. *salute.*

CAPUT XLVII.

(Div. Inst. lib. iv, c. 19 et 21.)

De Jesu Christi resurrectione, apostolorum missione, Servatorisque in cœlum ascensione.

Post hæc detractum patibulo corpus monumento condiderunt. Verum tertio die ante lucem, terræ motu facto, ac revoluto lapide, quo sepulcrum cluserant, resurrexit. In sepulcro autem nihil, nisi exuviæ corporis sunt repertæ. Ipsum vero resurrecturum die tertio jam olim prophætæ fuerant prælocuti. David in psalmo xv : *Non derelinques animam meam ad inferos, nec dabis Sanctum tuum videre corruptionem.* Item Osee : *Hic est Filius meus sapiens : propter quod nunc non resistet in tribulatione filiorum suorum, et de manu inferorum eruat eum. Ubi est iudicium tuum, mors, ubi est aculeus tuus ? Idem rursus : Vivificabit nos post biduum die tertio.*

Profectus igitur in Galilæam post resurrectionem, discipulos suos rursus, quos metus in fugam verterat, congregavit : datisque mandatis quæ observari vellet, et ordinata Evangelii prædicatione per totum orbem, inspiravit in eos Spiritum sanctum, ac dedit eis potestatem mirabilia faciendi, ut in salutem hominum, tam factis quam verbis operarentur ; ac tum demum quadragesimo die remeavit ad Patrem, sublatus in nubem. Hoc Daniel propheta jam pridem ostenderat, dicens : *Videbam in visu noctis : et ecce in nubibus cœli ut filius hominis veniens usque ad antiquum dierum pervenit ; et qui assistebant, obtulerunt eum ; et datum est ei regnum, et honor, et imperium ; et omnes populi, tribus. Et linguæ servient ei, et potestas ejus æterna, quæ nunquam transibit, et regnum ejus non corrumpetur.* Item David in psalmo cix : *Dixit Dominus Domino meo : Sede ad dextram meam, donec ponam inimicos tuos subpedaneum pedum tuorum.*

CAPUT XLVIII.

(Div. Inst. lib. iv, cap. 20.)

De Judæorum exhæredatione, et Gentilium adoptione.

Cum igitur ad dexteram Dei sedeat, calcaturus inimicos suos, qui eum cruciaverunt, quando ad iudicandum orbem venerit, apparet nullam spem reliquam esse Judæis, nisi conversi ad poenitentiam, et a sanguine quo se polluerunt, abluti, sperare in eum cœperint, quem negaverunt. Ideo sic dicit Hesdra : *D*

A Hoc Pascha Salvator noster est, et refugium nostrum. Cogitate, et ascendat in cor vestrum, quoniam habemus humiliare eum in signo, et post hæc speravimus in eum.

Exhæredatos autem esse Judæos, quia Christum reprobaverunt, et nos, qui sumus ex gentibus, in eorum locum adoptatos, Scripturis approbatur. Jeremias ita dicit : *Dereliqui domum meam : dimisi hæreditatem meam in manus inimicorum ejus. Facta est hæreditas mea mihi sicut leo in sylva : dedit ipsa super me vocem suam ; idcirco odivi eam.* Item Malachias : *Non est mihi voluntas circa vos, dicit Dominus, et sacrificium acceptum non habeo ex manibus vestris, quia a solis ortu usque ad occasum clarificabitur nomen meum apud gentes.* Esaias quoque sic : *Venio colligere omnes gentes et linguas ; et venient, et videbunt claritatem meam.* Idem alio loco ex persona Patris ad Filium : *Ego Dominus Deus vocavi te in justitiam, et tenebo manum tuam, et confirmabo te : dedi te in testamentum generis mei, in lucem gentium, aperire oculos cæcorum, producere ex vinculis alligatos, et de domo carceris sedentes in tenebris.*

CAPUT XLIX.

(Div. Inst. lib. iv, cap. 29.)

Quod Deus non est nisi unus.

Si ergo Judæi a Deo rejecti sunt, sicut sacramenta Scripturarum fides indicat, gentes autem, sicut videmus, adscitæ, ac de tenebris hujus vitæ secularis deque vinculis dæmonum liberatæ ; nulla igitur alia spes homini proposita est, nisi veram religionem veramque sapientiam, quæ in Christo est, fuerit secutus : quem qui ignorat, a veritate ac Deo semper alienus est. Nec sibi de summo Deo, vel Judæi, vel philosophi blandiantur. Qui Filium non agnovit, nec Patrem potuit agnoscere. Hæc est sapientia, et hoc mysterium summi Dei. Per illum se Deus et agnoscit, et coli voluit. Ideo prophetas ante præmisit, qui de adventu ejus prædicarent, ut cum facta essent in eo quæcumque prædicata sunt, tunc ab hominibus, et Dei Filius, et Deus crederetur.

Nec tamen sic habendum est, tanquam duo sint Dii. Pater enim ac Filius unum sunt. Cum enim pater Filium diligit, omniaque ei tribuat, et Filius Patri fideliter obsequatur, nec velit quidquam, nisi quod Pater, non potest utique necessitudo tanta divelli, ut duo esse dicantur, in quibus, et substantia,

VARIORUM NOTÆ.

Est. Non extat in ms. — *Vivificabit.* In ms. *vivificavit.* — *Quadragesimo.* Ita leges ex lib. iv, c. 21, Divin. Institut., quamvis in ms. Taur. legatur *quingagesimo.* — *Usque.* In ms. *et usque.* — *Antiquum.* In ms., *anticum.* — *Populi.* In ms., *populis.* — *Et.* Non extat in ms. — *Servient ei.* In ms. *servientes.* — *Venerit.* In ms. *venerat.* — *Sanguine.* in ms. *sanguinem.* — *Humiliare.* In ms. *humilare.* — *Idcirco.* Ita est in ms. Taurin., juxta clar. Pfaffii autographum ; at in editione Parisiensi legitur *ideo.* — *Malachias.* In ms. *Malachiel.*

Acceptum non habeo. Ita ex autographo clariss. Pfaffii : in editis legitur *non acceptum habeo.*

Vocavi. In ms. *vocabi.*

Dedi te. Has duas voces post *confirmabo te*, hic primum ex manuscripto damus, Pfaffii jussu. Nos quoque easdem voces addidimus, nobisque assentit

O. F. Fritzsche.

Scripturarum. In ms. *Scripturarum.*

Nulla igitur alia spes homini proposita est, nisi... fuerit secutus. Si priorem partem ita posuit noster, in sequentibus repræsentare debuit : *Nisi ut veram religionem sequatur.* Sic lib. iv Institut., cap. 18 : *Apparet, nullam aliam spem vitæ homini esse propositam, nisi ut Deo serviat.* Mihi ergo repõnendum videtur : *Nulla igitur vitæ, vel salutis spes homini proposita est, etc.* Davisius hætenus. Nihil muto : pari modo dixit lib. iv Institut. cap. 19 : *Nulla igitur spes alia... homini datur, nisi crediderit in eum, et susceperit.* Bux. *Qui Filium, etc.* De hoc dicto Jesu Christi, vide Joan. viii, 19 et xiv, 1 et 7.

Et substantia. Et deest in editione Parisiensi : at legitur in ms. Taurin.

et voluntas, et fides una est. Ergo et Filius per Patrem, et Pater per Filium. Unus est honos utrique tribuendus, tanquam uni Deo, et ita dividendus est per duos cultus, ut divisio ipsa compage inseparabili vinciat. Neutrum sibi relinquet, qui aut Patrem a Filio, aut Filium a Patre secernit.

CAPUT L.

(Div. Inst. lib. iv, c. 25.)

Cur Deus humanum corpus assumpsit, ac mortem passus fuit.

Superest respondere etiam iis, qui putant inconveniens fuisse, nec habere rationem, ut Deus mortali corpore indueretur, ut hominibus subjectus esset, ut contumelias sustineret, cruciatus etiam mortemque pateretur. Dicam quod sentio, et rem immensam paucis, ut potero, substringam. Qui aliquid docet, debet, ut opinor, facere ipse quæ docet, ut cogat homines obtemperare. Nam si non fecerit, præceptis suis fidem derogabit. Exemplis igitur opus est, ut ea, quæ præcipiuntur, habeant firmitatem, et si quis contumax extiterit, ac dixerit non posse fieri, præceptor illum præsentem opere convincat. Non potest ergo perfecta esse doctrina, cum verbis tantum traditur: sed tum perfecta est, cum factis adimpletur.

Christus itaque cum doctor virtutis ad homines mitteretur, utique ut doctrina ejus perfecta esset, et docere, et facere debuerat. Sed, si corpus hominis non induisset, non potuisset facere quæ docebat; id est, non irasci, non cupere divitias, non libidine inflammari, dolorem non timere, mortem contemnere. Hæc sunt utique virtutes: sed fieri sine carne non possunt. Ergo ideo corporatus est, ut cum vincenda esse carnis desideria doceret, ipse faceret prior, ne quis excusationem de carnis fragilitate prætenderet.

CAPUT LI.

(Div. Inst. lib. iv, c. 26.)

De Christi morte in cruce.

Dicam nunc de sacramento crucis, ne quis forte

VARIORUM NOTÆ.

Filium. Adde est, juxta clarissim. Pfaffium.

Habere. Davisius legit habuisse, ut ante fuisse.

Derogabit. In ms. derogavit. — Fidem derogabit. Usitatus quidem dicunt, præceptis fidem detrahere, sed hoc juris verbo usus est; et neque disputationi, neque auctoritati cujusquam fidem derogari oportuisse, dixit Celsus Medic. lib. 1, præf. pag. 8. DAVISIUS. — Non adeo inusitatum, ut Davisio visum est, phrasim fidem derogare. Ita Quintil. lib. ix Instit. cap. 3: Cum cura verborum derogat affectibus fidem. BUN.

Potuisset. In ms. posset.

Hæc sunt. Forte legendum, hæc sunt utique virtutes. — Hæc sunt... virtutes. Anonym. Britan. tentat, Hæc sunt virtutis; Heumannus, Hæc sunt virtutes. Uterque satis bene: sed neutrum servo, et refero ad præcedentia: Hæc (scilicet τὸ non irasci, τὸ non cupere divitias, τὸ mortem contemnere) sunt virtutes. Sic lib. vii Instit. cap. 8: Quid voce clarius... vento fortius... odore violentius? Hæc tamen non cernuntur, etc. BUN.

Sed. In ms. set.

dicat: Si suscipienda illi mors fuerat, non utique infamis ac turpis, sed quæ haberet aliquid honestatis. Scio equidem multos, dum abhorrent nomen crucis, refugere a veritate, cum in ea, et ratio magna sit et potestas. Nam cum ad hoc missus esset, ut humillimis quibusque viam panderet ad salutem, se ipse humilem fecit, ut eos liberaret. Suscepit ergo id genus mortis, quod solet humilibus irrogari, ut omnibus facultas daretur imitandi. Præterea cum esset resurrecturus, amputari partem corporis ejus fas non erat, nec os infringi, quod accidit iis qui capite plecentur. Crux ergo potior fuit, quæ resurrectioni corpus integris ossibus reservavit.

His etiam illud accedit, quod passione ac morte suscepta, sublimem fieri oportebat. Adeo illum crux, et re et significatione exaltavit, ut omnibus majestas ejus ac virtus cum ipsa passione notuerit. Nam quod extendit in patibulo manus, utique alas suas in Orientem Occidentemque porrexit, sub quas universæ nationes ab utraque mundi parte ad requiem convenirent. Quantum autem valeat hoc signum, et quid habeat potestatis, in promptu est, cum omnis dæmonum cohors hoc signo expellitur ac fugatur. Et sicut ipse ante passionem dæmonas verbo et imperio proturbabat, sic nunc nomine ac signo passionis ejusdem spiritus immundi, quando in corpora hominum irrepserunt, exiguntur, cum extorti et excruciat, ac se dæmonas confitentes, verberanti se Deo cedunt. Quid ergo speraverint de suis religionibus cumque sua sapientia Græci, cum videant, deos suos, quos eosdem dæmonas esse non negant, per crucem ab hominibus triumphari.

CAPUT LII.

(Div. Inst. lib. v, c. 9.)

Spes salutis hominum in veri Dei agnitione, et de odio ethnicorum in christianos.

Una igitur spes hominibus vita est, unus portus salutis, unum refugium libertatis, si abjectis, quibus tenebantur, erroribus, aperiant oculos mentis suæ, Deumque cognoscant, in quo solo domicilium

Corporatus est. Ita ms. Taurin. at in editione Parisiensi legitur incorporatus est.

Utique. In ms. utique. Ibidem, post turpis, editio Parisiensis addit verba esse debuisset, quæ non extant in ms. quæque expunxi ut inutilia; et vulgo subaudiuntur in eloquio Latino.

Cum in ea. Id est, cum tamen in ea, juxta Heumannum.

Irrogari. In ms. invogari.

Reservavit. In ms. reservabit.

Accedit. In ms. accepit.

In promptu. In ms. prumptum.

Expellitur ac fugatur. Lege expellatur ac fugetur, juxta Heumannum.

Ejusdem. Heuman. cum Anonymo Britanno putat legendum esse, ejus iidem.

Irrepserunt. In ms. invpserint.

Cedunt. In ms. cædunt.

Homnibus vita est. Forsan legendum, vitæ hominibus.

veritatis est, terrena et de terra ficta contemnant, philosophiam, quæ apud Deum stultitia est, pro nihilo computent, et vera sapientia, id est, religione suscepta, fiant immortalitatis hæredes.

At enim repugnant, non tam veritati, quam propriæ salutis; cumque hæc audiunt, velut aliquod inexpiabile nefas detestantur. Sed ne audire quidem patiuntur; violari aures suas sacrilegio putant si audierint; nec jam maledictis abstinere, sed quantis possunt, verborum contumeliis insectantur: iidemque si potestatem nacti fuerint, velut hostes publicos persequuntur, immo etiam plus quam hostes, quorum, cum bello victi fuerint, aut mors, aut servitus pœna est; nec ullus post arma deposita cruciatus, quamvis omnia pati meruerint, qui facere voluerunt, ut inter mucrones locum pietas haberet.

Inaudita est crudelitas cum innocentia, nec victorum hostium conditionem meretur. Quæ tanta hujus furoris est causa? Scilicet, quia ratione congregari non queunt, violentia premunt, et incognita causa tanquam nocentissimos damnant, qui constare de ipsa innocentia noluerunt. Nec satis putant, si celeriter ac simplici morte moriantur, quos irrationabiliter oderunt: sed eos exquisitis cruciatibus lacerant, ut expleant odium, quod non peccatum aliquod, sed veritas parit, quæ idcirco male viventibus odiosa est, quia ægre ferunt esse aliquos, quibus facta eorum placere non possunt. Hos omni modo cupiunt extinguere, ut possint libere sine teste peccare.

CAPUT LIII.

(Div. Inst. lib. v, c. 21.)

Rationes odii in christianos expenduntur, et refelluntur.

Sed hæc facere se dicunt, ut deos suos defendant. Primum si dii sunt, et habent aliquid potestatis ac numinis, defensione hominis patrocinioque non indigent, sed seipsos utique defendunt. Aut quomodo ab iis homo sperare auxilium potest, si ne suas quidem injurias possunt vindicare? Stultum igitur et vanum deorum esse vindices velle; nisi quod ex eo magis apparet diffidentia. Qui enim patrocinium Dei quem colit, suscipit, illum esse nihil confitetur: si autem ideo colit, quia potentem arbitratur, non debet eum velle defendere, a quo ipse est defenden-

VARIORUM NOTÆ.

Et vera. In ms. *sed vera.*

At enim. In ms. *Ad enim.*

Sed ne audire quidem, etc. Locus depravatus, qui potest ita legi; *sed ne audiunt quidem patienter: violari aures suas sacrilegio putant, si audierint. Nec jam,* etc.

Iidemque. In ms. *idemque.*

Nacti. In ms. *Acti.*

Ullus. In ms. *ullis.*

Voluerunt. Adde *ea mala nobis, aut fidelibus.*

Quæ. In ms. *que.*

Et incognita. Deest est in ms.

Possunt. Heumannus putat legi debere *possint.*

Aliquid. In ms. *aliquod.*

Defensione. In ms. *defensionem.*

Defendant. Forte ex Heumanno legendum est, de-

defendent. Nos igitur recte. Nam cum isti defensores falsorum deorum adversus verum Deum rebelles, nomen ejus in nobis persequuntur, nec re, nec verbo repugnamus; sed mites, et taciti, et patientes perferimus omnia quæcumque adversus nos potest crudelitas machinari. Habemus enim fiduciam in Deo, a quo expectamus securam protinus ultionem. Nec est inanis ista fiducia: siquidem eorum omnium, qui hoc facinus ausi sunt, miserabiles exitus partim cognovimus, partim videmus. Nec ullus habuit impune, quod Deum læsit; et qui sit verus Deus, qui verbo discere noluit, supplicio suo didicit.

Vellem scire, cum invitos adigunt ad sacrificium, quid secum habeant rationis, aut cui præsentent, quod faciunt. Si diis, non est ille cultus, nec acceptabile sacrificium, quod sit ingratum, quod extorquetur per injuriam, quod eruitur per dolorem. Si autem ipsis, quos cogunt, non est utique beneficium, quod quis ne accipiat, etiam mori mavult. Si bonum non est, ad quod me vocas? cur malo invitas? cur non verbis, sed verberibus; cur non ratione, sed cruciatibus corporis? Unde apparet malum esse illud, ad quod non illicis volentem, sed trahis recusantem. Quæ stultitia est consulere velle nolenti? An si aliquis, prementibus malis, ad mortem confugere conatur, num potes, si aut gladium extorseris, aut laqueum ruperis, aut præcipitio retraxeris, aut venenum effuderis, conservatorem te hominis gloriari, cum ille, quem servasse te putas, nec gratias agat, et te male secum arbitretur egisse, quod mortem tibi sibi prohibueris optatam, quod ad finem, quod ad requiem malorum pervenire non sinueris? Beneficium enim non ex qualitate rei debet, sed ex animo ejus, qui accipit, ponderari. Cur pro beneficio imputes, quod mihi maleficium est? Vis me deos tuos colere, quod ego mihi mortiferum duco. Si bonum est, non invidio. Fruere solus bono tuo. Non est quod velis errori meo succurrere, quem iudicio ac voluntate suscepi. Si malum, quid me ad consortium mali rapis? Utere sorte tua. Ego malo in bono mori quam in malo vivere.

CAPUT LIV.

De religionis libertate in adorando Deo.

Hæc quidem juste dici possunt. Sed quis audiet, D

defendent.

Nihil. In ms. *nihilo*: forte legendum esset *nihili*. Videmus. Heumannus putat legi debere *Vidimus*, idque non male.

Et. In ms. *set.*

Et qui sit. Ex Heumanno forte, *quis sit.* pro *et*, ms. *set* habet.

Ne. In ms. *nec.*

Si bonum non est. Legitur *Si bonum est* apud Bunnemannum, qui notam sequentem exhibet.— *Si bonum est.* Ita recte Davisius, cum priores editiones Pfaffii, Walch. et nuper Heumann., *Si bonum non est* haberent. Probatur emendatio ex lib. v, cap. 20. BUN.

Illicis. In ms. *inlicis.*

Conatur. In ms. *cogatur.*

Sinueris. Ita habet ms. pro *siveris.*

cum homines furiosi et impotentes minui domina-
tionem suam putent, si sit aliquid in rebus humanis
liberum? Atqui religio sola est, in qua libertas do-
micium collocavit. Res est enim præter cæteras vo-
luntaria, nec imponi cuiquam necessitas potest, ut
colat, quod non vult. Potest aliquis forsitan simu-
lare; non potest velle. Denique cum metu tormen-
torum aliqui, aut cruciatibus victi, ad execranda sa-
crificia consenserint, nunquam ultro faciunt quod
necessitate fecerunt: sed data rursus facultate, ac
reddita libertate, referunt se ad Deum, eumque pre-
cibus et lacrymis placant, agentes non voluntatis,
quam non habuerunt, sed necessitatis, quam pertu-
lerunt, pœnitentiam; et venia satisfaciendibus non
negatur. Quid ergo promovet, qui corpus inquinat,
quando immutare non potest voluntatem?

At enim homines inanis cerebri, si quem fortem
adegerint libare diis suis, incredibili alacritate in-
solenter exultant, et quasi hostem sub jugum miserint,
gaudent. Si vero aliquis, nec minis, nec tormentis
territus, fidem vitæ anteferre maluerit, in hunc inge-
nium suum crudelitas exerit, infanda et intolerabi-
lia molitur; et quia sciunt gloriosam esse pro Deo
mortem, et hanc nobis esse victoriam, si superatis
tortoribus, animam pro fide ac religione ponamus,
et ipsi enitentur ut vincant. Non afficiunt morte:
sed excogitant novos inauditosque cruciatu, ut fra-
gilitas viscerum doloribus cedat; et si non cesserit,
differunt, adhibentque vulneribus curam diligentem,
ut crudis adhuc cicatricibus, repetita tormenta plus
doloris immittant: et hanc adversus innocentes car-
nificinam exercentes, pios utique se, et justos, et
religiosos putant (talibus enim sacris deorum delectantur),
illos vero impios et desperatos nuncupant. Quæ ista est
perversitas, ut qui torquetur innocens, desperatus atque
impious nominetur, carnifex autem justus piusque dicatur?

CAPUT LV.

*Ethnici justitiam in sequendo Deo crimine impietatis
infamant.*

Sed recte ac merito puniri eos aiunt, qui publicas
religiones a majoribus traditas execrantur. Quid si
majores illi stulti fuerunt in suscipiendis religionibus
vanis, sicut jam supra ostendimus, præscribetur nobis
quominus vera et meliora sectemur? Cur nobis
auferimus libertatem, sed quasi addicti alienis ser-
vimus erroribus? Liceat sapere, liceat inquirere
veritatem. Sed tamen, si libet majorum defendere
(stultitiam) cur impune habent Ægyptii, qui pe-
cudes, et omnis generis bestias pro diis colunt? Cur
de diis ipsis aguntur, et qui eos facit deriserit,
honoratur? Cur audiuntur philosophi, qui aut nullos
deos esse aiunt, aut si sunt, nihil curare, nec hu-
mana respicere, aut nullam esse omnino, quæ regat
mundum, providentiam disserunt?

Sed soli ex omnibus impii judicantur, qui Deum,
qui veritatem sequuntur. Quæ cum sit eadem ju-
stitia, eadem sapientia, hanc isti vel impietatis, vel
stultitiæ crimine infamant; nec perspiciunt, quid sit,
quod eos fallat, cum et malo vocabulum boni, et
bono mali nomen imponunt. Primuli quidem philo-
sophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de ju-
stitia multa dixerunt, asserentes et extollentes eam
summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat,
quod æquitatem in omnibus servet; et cum cæteræ
virtutes quasi tacitæ sint, et intus inclusæ, solam
esse justitiam, quæ nec sibi tantum conciliata sit,
nec occulta, sed foras tota promineat, et ad bene
faciendum prona sit, ut quamplurimis prosit:
quasi vero in iudicibus solis, atque in potestate
aliqua constitutis justitia esse debeat, et non in
omnibus.

VARIORUM NOTÆ.

Si fit. Elegantius est legere, si sit.

Atqui. In ms. ad quin. — *Atqui.* Ms. Atquin. PFAF.

— Pro Paffii et reliquorum atqui, restituit Taurin.
ms., atquin, quod in antiquis mss. fere perpetuum.
Vide cap. 55, et quæ notavi ad lib. 1, cap. 4.

BUN.

Sola est. Id est, sola res est.

Collocavit. In ms. Conlocavit.

Placant. In ms placat.

At enim. In ms. adenim, pro etenim.

Fortem. Heumannus legit forte. — *Fortem.* Nihil
mutandum: *Fortem* scripsit Lactantius: patet ex
lib. v, cap. 11: *Vidi ego in Bithynia præsidem gaudio
mirabiliter elatum, tanquam barbarorum gentem ali-
quam subegisset, quod unus, qui per biennium magna
virtute restiterat, postremo cedere visus esset.* Se-
quentia satis produnt, in hoc nostro capite repeti
quæ in lib. v, cap. 11. BUN.

Si superatis, etc. Præclare admodum supra dixit
Lactantius lib. v Div. Institut. cap. 15: *Nostri autem
(ut de viris taceam) pueri et mulierculæ tortores suos
taciti vincunt; et exprimere illis gemitum nec ignis
potest.*

Morte. In ms. mortem.

Exercentes. In ms. exercent. — *Exercentes.* Ob in-

gratum sonum *innocentes . . . exercentes*, et quia in
ms. *exercent* legitur, Davisius corrigit: *Et dum
hanc adversus innocentes carnificam exercent.* BUN.

Præscribetur. Clariss. Paffius putat legendum esse,
num præscribetur, vel præscribetur nobis.

Stultitiam. Deest in ms. Paff. supplevit.

Aguntur. Ita ms. pro quo clariss. Paffius exi-
stimat reponendum esse *jocantur*. At Heuman. putat
nil mutandum esse, idque probat ex Institut. Divin.
lib. v, cap. 20, ubi legitur *mimos agi*, verbum Com-
micorum. — *Cur de Diis ipsis aguntur.* Paffius cor-
rexerat, edideratque cum Walchio: *Jocantur*; at in
ms. *cur de diis ipsis aguntur*. Optime. supplendum,
Mimi, ex lib. v Institut., cap. 20: *Eos (deos) publice
turpiterque derident, de quibus etiam mimos agi cum
risu et voluptate patiuntur.* BUN.

Si sunt. Forte legas *si sint*.

Providentiam. In ms. providentia.

Disserunt. Lege *asserunt*. PFAFFIUS. — Mox sequitur
alio sensu, *asserentes*; sed quia in ms. servatur,
disserunt, et præcessit, aiunt asserenda est Taurin.
scriptura, ex lib. v, cap. 10, ubi in eadem re aiunt,
disserunt, disseruntur. BUN.

Primuli. Arbitrantur Heumannus et post eum Fitz-
sche hic esse mendum typographicum, loco verbi

Atqui nullus est hominum, ne infimorum quidem ac mendicorum, in quem justitia cadere non possit. Sed quia ignorabant quid esset, unde proflueret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est, commune omnium bonum paucis tribuerunt, eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerunt. Nec immerito extitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem, et justitiam, quæ fundamentum stabile non habebat, everteret; non quia vituperandam esse justitiam sentiebat, sed ut illos defensores ejus ostenderet nihil certi, nihil firmi de justitia disputare.

CAPUT LVI. (olim I.)

(Div. Inst. lib. v, c. 16 et 17.)

De justitia, quæ est veri Dei cultus.

Nam si justitia est veri Dei cultus (quid enim tam justum ad æquitatem, tam pium ad honorem, tam necessarium ad salutem, quam Deum agnoscere ut parentem, venerari ut dominum, ejusque legi præceptis obtemperare?), nescierunt ergo justitiam philosophi, quia nec ipsum Deum agnoverunt, nec cultum ejus legemque tenuerunt; et ideo refelli potuerunt a Carneade, cujus hæc fuit disputatio, nullum esse jus naturale, itaque omnes animantes, ipsa ducente natura, commoda sua defendere, et ideo justitiam, si alienis utilitatibus consultit, suas negligit, stultitiam esse dicendam. Quod si omnes populi, penes quos sit imperium, ipsique Romani, qui orbem totum possederint,

A justitiam sequi velint, ac suum cuique restituere, quod vi et armis occupaverunt, ad casas et egestatem revertentur. Quod si fecerint, justos quidem, sed tamen stultos judicari necesse est, qui ut aliis prosint, sibi nocere contendunt. Deinde, si reperiat aliquis hominem, qui aut aurum pro aurichalco, aut argentum pro plumbo vendat per errorem, atque id emere necessitas cogat, utrum dissimulabit, et emet parvo, an potius indicabit? Si indicabit, justus utique dicetur, quia non sefellit; sed idem stultus, qui alteri fecerit lucrum, sibi damnum. Sed facile de damno est. Quid, si vita ejus in periculum veniet, ut eum necesse sit, aut occidere, aut mori, quid faciet? Potest hoc evenire, ut, naufragio facto, inveniat aliquem imbecillum tabulæ inherentem; aut victo exercitu fugiens, reperiat aliquem vulneratum equo insidentem: utrumne aut illum tabula, aut hunc equo deturbabit, ut ipse possit evadere? Si volet justus esse, non faciet: sed idem stultus judicabitur, qui dum alterius vitæ parcat, suam prodit. Si faciet, sapiens quidem videbitur, quia sibi consulit; sed idem malus, quia nocet.

CAPUT LVII.

(Div. Inst. lib. iii, c. 17 et 18; v, 13 17 18 et 19.)

De sapientia et stultitia.

Acuta ista sane: sed respondere ad ea facillime possumus. Imitatio enim nominum facit, ut sic esse videatur. Nam et justitia imaginem habet stultitiæ, non tamen est stultitia; et malitia imaginem sapientiæ, non tamen sapientia est. Sed sicut malitia ista in

VARIORUM NOTÆ.

plurimi. *Primuli* legitur etiam in autographo clariss. Pfaffii.

Atqui. In ms. *Ad quin.*

Infimorum. Sic Heumannus legit recte. T. *infirmorum.*

Quid esset. Subaudi *Justitia.*

Proflueret. In ms. *profluerent.*

Commune. In ms. *communem.*

Refelleret istorum. In ms. *refellet storum.*

Nam, etc. Caput istud et sequentia jam edita fuerant: ea nos denuo damus recognita et emendatiore ad mss. codices 1 Bonon., 2 Reg., Bodl. et ad 16 editos. Epitome tamen deest in quibusdam editis, videlicet Venetiis 1472, et Rostochii 1476.

Agnoscere. Ita ms. Taurin. et alii; 1 Reg. rec. et editi *cognoscere.* Vide infra.

Dominum. Sic lego cum mss. 1 Bon., 2 Reg. et editis. In Taurin. est, *Deum.* At sequentia l. v, c. 18, lectionem nostram confirmant: *Deum in quem duo vocabula Domini et Patris æque veneranda conveniunt; et infra, qui et Dominus verus et Pater est.*—Mox pro *et post legi* Fritzsche mavult *legere aut.*

Nec cultum ejus legemque tenuerunt. Hæc verba absunt a ms. 1 Reg. rec., n. 3740, et a pluribus edit. vet.; leguntur tamen in antiquo ms. Thomasi et in Taurinensi.

Nullum esse jus naturale, etc. Ex Cicerone hoc mutuatum est. Vide Ciceronem lib. iii de Republica inter Fragmenta.

Consulit. Ita mss. mille aut saltem 900 annor. Taurin., Bonon., Regio-Put. n. 3756. At in 1 Reg. et editis legitur, *consulet.* Apud Ciceronem loco citato *consulat.*

Negligit. 1 Reg. rec. et editi, *negliget;* mss. tres

antiquissimi, *negligit.*

Possederint. Sic mss. Bon., Taurin., Regio-Put. Alter Reg. rec. editi. et Cicero, *possedere.*

Casas. Ita mss. Bon., 2 Reg. et editi; nec aliter Lactantius ipse lib. v, cap. 16, sub initium. At ms. Taurin. et Cicero vulgatus, *causas, sed corrupte.*

Justos. Apud Ciceronem et in editis est, *justos dicemus quidem.* Tres veterimi mss. ut in-textu.

Judicari. In 1 Reg. rec. et edit. *judicare;* in Taurin. et Regio-Put. *judicari.*

Contendant. Cicero, *contendant.*

Cogat. In Taurin. ms. *coget.*

Dissimulabit. In Taurin. ms. *dissimulavit.*

Indicabit. In ms. Taurin. bis *indicavit.* Deest, Si *indicabit, in editis quibusdam.*

Eum, etc. Editi legunt, *eum aliquando necesse sit, etc.* Quidam tamen codices, teste Gallæo, legunt *occupare aut mori:* sed minus recte in aliis legitur *occidere* in activa significatione, quasi dicas *perimere.* Sed textus nostri lectio aptior est atque accommodatior capiti 17 libri v Institutionum.

Evenire. Ita mss. Bon., 2 Reg. et editi; ms. Taurin. *venire.*

Prodit. In mss. Reg. rec. et editis, *perdet.* Recte quidem: at mss. Taurin. et Regio-Put. *prodit.*

Sed. Ed. sed et.

Nocebit. Quidam restituunt *alii nocebit:* vide Isrum ad istud caput Epitom.

Acuta. Lib. v Div. Institut. cap. 17 legitur, *Arguta hæc plane.*

Facillime. Ms. Reg. rec. et ed. *facile.* At mss. 3 antiq. *facillime.*

Imitatio. Ita ms. Reg. rec. et ed. Sed in Taurin. Bonon., Regio-Put. est, *Immutatio.*

Sed. Non extat in ms. Taurin., est in cæteris.

conservandis utilitatibus suis intelligens et arguta, A non sapientia, sed calliditas et astutia est; ita et justitia non debet stultitia, sed innocentia nominari: quia necesse est, et justum esse sapientem, et eum qui sit stultus, injustum. Nam neque ratio, neque natura ipsa permittit, ut is qui justus est, sapiens non sit; quoniam justus nihil utique facit, nisi quod rectum et bonum est, pravum et malum semper fugit. Quis autem discernere bonum et malum, pravum et rectum potest, nisi qui sapiens fuerit? Stultus autem male facit, quia bonum et malum quid sit, ignorat. Ideo peccat, quia non potest prava et recta discernere. Non potest ergo, neque stulto justitia, neque injusto sapientia convenire. Stultus igitur non est, qui nec tabula naufragum, nec equo saucium dejecerit, quia se abstiniuit a nocendo, quod est peccatum; peccatum autem vitare sapientis est.

Sed ut stultus prima facie videatur, illa res efficit, quod extingui animam cum corpore existimant: idcirco omne commodum ad hanc vitam referunt. Si enim post mortem nihil est, utique stulte facit, qui alterius anime parci cum dispendio suæ, aut qui alterius luero magis quam suo consulit. Si mors animam delet, danda est opera, quo diutius commodiusque vivamus: si autem vita post mortem superest æterna et beata, hanc utique corporalem cum omnibus terræ bonis justus et sapiens contemnet, quia sciet, quale a Deo sit præmium receptorus. Teneamus igitur in-

VARIORUM NOTÆ.

Arguta. Editiones quædam pro *et arguta*, ponunt, intelligens redargui videtur, qui non.

Et. Deest in edit. et in ms. Reg. rec., sed legitur in cæteris.

Est. Taurin. Ms. *esset*.

Potest. Taurin., Bonon., Regio-Put., mss. 1 Reg. rec. et ed. *poterit*, quam lectionem prætulit O. F. Fritzsche.

Non potest ergo, etc. Mss. Taurin., Bonon., Regio-Put., ut in textu. In Reg. rec. in ed. ita: *Igitur neque stulto justitiam, neque injusto sapientiam convenire. Ergo stultus non est;* vel ut aliæ legunt editiones, qualis est Gallæi, quæ sic habet: *Non potest igitur neque stulto justitia, neque injusto sapientia convenire. Ergo stultus,* etc.

Existimant. In Taurin. ms. *æstimant*. Cæteri mss. et ed. *existimant*.

Quo diutius commodiusque. Recte edit? Is., Spark. faventibus mss. Taurin., Bon. et 5 editis, in quibus legitur *quod justius*, pro *quo diutius*; Regio-Put. *quod ius* per abbreviationem; al. Reg. rec., ed. Paris. 1525, et Graph. *quo justius*, manifesto errore, qui repugnat sententiæ. Restituendus itaque hic locus ex ipsomet Lactantio, lib. v Institut., cap. 19, ubi habetur: *Si enim post mortem nihil sumus, profecto stultissimi est hominis non huic vitæ consulere, ut sit quam diutina et commodis omnibus plena; quod qui faciet, a justitiæ regula discedat necesse est. Si autem superest homini vita melior et longior.* In edit. Paris. 1525, Gymnic., Beul., Tornes. et in ora Plantin. positum est *jucundius*, atque in mss. Heumanni; unde vero, mihi non compertum: sed hoc fere idem est quam *commodius*.

Quia. Ms. Taurin. *qui*. Cæteri, cum editis, *quia*.

Malle. Ms. 1 Reg. rec. et editi, *velle*. Melius mss. Regio-Put. et Taurin. *mori malle*, cum eodem Lactantio, lib. v Institut.

Quam libare diis, et abire sine noxa. Ita Ms. Taurin. Optima lectio, cui favet ms. Regio-Put. in quo legitur, *quam liberare di, sed abire sine noxa.* Ilæc

nocentiam, teneamus justitiam; subeamus imaginem stultitiæ, ut veram sapientiam tenere possimus. Etsi hominibus ineptum videtur ac stultum, torqueri et mori malle, quam libare diis, et abire sine noxa, nos tamen omni virtute omnique patientia fidem Deo exhibere nitamur. Non mors terreat, non dolor frangat, quominus vigor animi, et constantia inconcussa servetur. Stultos vocent, dummodo ipsi sint stultissimi, et cæci, et hebetes, et pecudibus æquales; qui non intelligunt esse mortiferum, relicto Deo vivo, prosternere se atque adorare terrena; qui nesciunt, et illos æternam pœnam manere, qui signa insensibilia fuerint venerati, et eos, qui nec tormenta, nec mortem pro cultu et honore veri Dei recusaverint, vitam perpetuam consecuturos. Hæc est fides summa, hæc vera sapientia, hæc perfecta justitia. Nihil ad nos atinet, quid judicent stulti, quid homunculi sentiant. Nos judicium Dei expectare debemus, ut eos postmodum, qui de nobis judicaverint, judicemus.

CAPUT LVIII, alias II.

(Div. Inst. lib. vi, c. 1 et 2.)

De vero cultu Dei et sacrificio.

Dixi de justitia, quid esset. Sequitur ut ostendam, quod sit verum sacrificium Dei, qui sit justissimus ritus colendi, ne quis arbitretur, aut victimas, aut odores, aut dona pretiosa desiderari a Deo, a quo si fames, si sitis, si algor, si rerum omnium terrenarum cupiditas abest,

mendose accepta ab auditore amanuensi, pro *quam libare diis, et abire sine noxa*. Alter ms. Reg. rec. *quam liberam dicet abire sine noxa; dicit male intellectum pro diis et.* Editi, cum libere liceat abire sine noxa. Sed et supra, cap. 54, *Si quem fortem adegerint libare diis suis.*

Tamen. Ms. Taurin. *tam*. Cæteri cum editis, *tamen*, ut in textu.

Non. Edit. *nec*.

Stultos vocent, dummodo ipsi sint stultissimi, etc. Ita edit. Is. cum mss. Taurin., Bonon., Regio-Put., nisi quod in Taurinensi deest, *stultissimi*. In Reg. rec. et editis, pro *vocent*, est *notent*.

Et. Ms. Reg. rec. et ed., *ex illis, corrupte*. Cæteri mss., et illos.

Venerati. Ms. Taurin., *adorati*.

Cultu. Ms. Taurin. *mortem pro cultui*; mendose.

Dei recusaverint. Hæc lectio est mss. Bon., 2 Reg. et editorum. Ms. Taurin. *Dei non recusaverunt*; male.

Hæc est, etc. Hunc locum sic restitui ex mss. Taurin., Bonon. et 2 Reg. Primus habet: *Hæc est fides summa*, unde in Bononiensi et edit. Is. factum est *fidissima*. In Regio-Put. deest *fides*; in Taurin. *justitia*. In Reg. rec. et editis lego: *Hæc est illa fidelissima*; cætera ut in textu. Forte legendum *fidei summa*, quod accedit ad *fidissima* et *fidelissima* aliorum codicum.

Quid judicent. Ilæc duo verba desunt in ms. Taurin. *Judicaverunt.* Ms. solus Taurin. *judicant*.

Quod sit. Ita antiq. mss. tres. 1 Reg. rec. cum editis, *quid sit*.

Qui justissimus. Sic mss. Bonon., Regio-Put. In Taurin. *quis sit*; perperam repetitur *sit*, quod mox præcessit. 1 Reg. rec. et ed., *qui justissimus*.

Dona pretiosa. Ita 5 mss. antiquissimi et 4 ed., et Lactantius ipse lib. ii, cap. 4, et de Ira Dei, cap. 21. In Reg. rec. et cæteris vulgatis est *dona præsentia*; male.

A quo si fames. Ms. Taurin. solus, *quod si fames, abest*. Solus ms. Taurin. *adest*.

non ergo utitur his omnibus, quæ templis diisque fictilibus inferuntur : sed sicut corporalibus corporalia, sic utique incorporali incorporale sacrificium necessarium est. Illis autem, quæ in usum tribuit homini Deus, ipse non indiget, cum omnis terra in ipsius sit potestate : non indiget templo, cujus domicilium mundus est ; non indiget simulacro, qui est et oculis, et mente incomprehensibilis ; non indiget terrenis luminibus, qui solem cum cæteris astris in usum hominis potuit accendere. Quid igitur ab homine desiderat Deus, nisi cultum mentis, qui est purus et sanctus ? Nam illa, quæ aut digitis flunt, aut extra hominem sunt, inepta, fragilia, ingrata sunt. Hoc est sacrificium verum, non quod ex arca, sed quod ex corde profertur, non quod manu, sed quod mente libatur. Hæc acceptabilis victima est, quam de seipso animus immolat. Nam quid hostiæ ? quid thura ? quid vestes ? quid argentum ? quid aurum ? quid pretiosi lapides conferunt, si colentis pura mens non est ? Sola ergo justitia est, quam Deus expetit. In hac sacrificium, in hac Dei cultus est, de quo nunc mihi disserendum est, docendumque in quibus operibus justitiam necesse sit contineri.

CAPUT LIX, olim III, at. II.

(Div. Inst. lib. v, c. 5 et sq. et 19; vi, c. 3, 4, 9, 10.)

De viis vitæ, et primis mundi temporibus.

Quas esse humanæ vitæ vias, nec philosophis igno-

rum fuit, nec poetis : sed eas utrique diverso modo induxerunt. Philosophi alteram industriæ, alteram inertæ esse voluerunt : sed hoc minus recte, quod eas ad sola vitæ hujus commoda retulerunt. Melius poetæ, qui alteram justorum, alteram impiorum esse dixerunt. Sed in eo peccant, quod eas non in hac vitæ, sed apud inferos esse aiunt. Nos utique rectius, qui alteram vitæ, alteram mortis, et hic tamen esse has vias dicimus. Sed illa exterior, qua justii gradiuntur, non in Elysium fert, sed in cœlum. Immortales enim fiunt. Sinisterior ad tartarum ; æternis enim cruciatibus addicuntur injusti. Tenenda est igitur nobis justitiæ via, quæ ducit ad vitam. Primum autem justitiæ officium est, Deum agnoscere ut parentem, eumque metuere ut dominum, diligere ut patrem. Idem enim nos genuit, qui vitali spiritu animavit, qui alit, qui salvos facit. Habet in nos non modo ut pater, verum etiam ut dominus licentiam verberandi, et vitæ ac necis potestatem ; unde illi ab homine duplex honos, id est, amor cum timore debetur. Secundum justitiæ officium est, hominem agnoscere velut fratrem. Si enim nos idem Deus fecit, et universos ad justitiam vitamque æternam pari conditione generavit, fraterna utique necessitudine coheremus, quam qui non agnoscit, injustus est. Sed origo hujus mali, quo societas inter se hominum,

VARIORUM NOTÆ.

His. 5 edit. iis.

Diisque. Ita 5 mss. antiq. In Reg. rec. et editis, alitque.

Corporalia. Ms. Reg. rec. et edit., corporale.

Incorporali. Ms. Reg. rec. et edit. incorporalibus incorporale.

Autem. Deest in ms. Reg. rec. et editis.

Cum omnis terra in ipsius sit potestate. Ita mss. Bonon. Regio-Put., ed. Fasit., Is., Spark. (In Taurin. pro in est sub.), multo aptius et concinnius, quam illud quod in Reg. rec. et multis editis, *Et est omnis terra sub ipsius potestate.*

Hominis. Ms. Reg. rec. et editi, hominibus. — In usum hominis. Pro editorum ab 1478-1698, et Cellarii, in usum hominibus ; rectius Taurin. et ex eo editi, in usum hominis. Sic unde hæc sumpta, lib. vi, cap. 2 : *Qui in usum hominis tam claram, tam candidam lucem dedit ;* et de Ira, cap. 15, ex mss. Reimn. in usum hominis a Deo facta. Bun.

Inepta, fragilia, ingrata sunt. Sic mss. Taurin., Regio-Put., Bonon. Hæc quatuor verba a ms. Reg. rec. et editis absunt.

De seipso. In Taurin. ms., ipso.

Immolat. Ita mss. Regii et editi ; at in ms. Taurin. immolaverit.

Utrique. Mss., Taurin., Bon. Reg. Put. et ed. Is. At ms. 4 Reg. rec. et multi editi, utique, quod mox sequitur.

Quod eas ad sola vitæ hujus, etc. Ms. Reg. et editi cum eas ad solius vitæ. Ed. Is. cum mss. Taurin., Bonon., ut in textu.

Alteram vitæ. Deest in mss. Taurin.

Tenenda est. Ita mss. 5 antiq. At in Reg. rec. et in ed. legimus : *Veneranda est nobis.*

Ut parentem. Hæc verba Davisius delenda esse existimat, nec male, quamvis Clericus, tom. xi Biblioth. antiq. et novæ legat, ut præsentem.

Idem enim nos. In Reg. rec. et in ed. 5, *Is est enim, qui nos ;* nec male.

Et vitæ ac necis potestatem. Patria potestas erat olim summa apud Romanos ; ita ut non minus jus vi-

tae et necis in liberos patri esset, quam dominis in servos (Lib. ii D. de suis et leg. her. l. fin. C. de patr. potest., lib. ii cod. Theodos. de caus. liber.) Sopater. in Hermogen. Simplicius Com. in Epicteti Enchirid. Exactius hæc exequitur Dionys. Halycarnass., lib. ii. Addeis Dion. Chrysostomum orat. 14. Hoc vero patris in liberos jus ab Attica lege migravit Romam ; Athenis enim Solon legem tulit περί των ἀξριτων, qua filium suum parenti necare permissum, ut auctor Sextus Empiricus l. iii, Pyrrhon., Hypoth. Et liberi sub patria potestate haud multum a servientium specie differebant. Unde Libanius Declamation. 57 : κύριοι των παιδων οὐ γουσι οὐχ ἦτρον ἢ των δαστην. Lactant. Divin. Instit. lib. iv, cap. 5 : *Dominum vero eundem esse, qui sit pater, etiam juris civilis ratio demonstrat. Quis enim poterit filios educare, nisi habeat in eos domini potestatem ?* Et paulo post : *Ergo servus est, qui et filius ; idem dominus, qui et pater.* Seneca pater, Controvers. 19, lib. iii : *Ut vivis parentibus filius familiæ nulli potest servire, nisi patri, omni alia servitute liber est.* Sic quemadmodum servus domino, ita jure vetustissimo, id est florente republica, omnia filius patri acquirebat. Dionys. Halycarnass. lib. viii ; Philo Judæus de Decalog. Veram patria illa majestas, ut loquuntur Valerius Maximus, lib. vii, cap. 7, § 5, et Quintilianus Declam. 375, seu summa illa patris in liberos potestas, posteriorum legislatorum constitutionibus multum delibata est. Qui, ut quasi iracundiæ parentum frænum injicerent, certum modum ei statuerunt (l. ult. C. de patr. potest.). Ita ut inauditum filium hodie interficere patri non liceat (lib. ii D. ad leg. Corn. de Sicar, lib. v de leg. Pomp. de parricid.). Extraquam, si quid contra reipubl. salutem filius moriatur (lib. xxxv, D. de rel. et sumpt. funer.) OISELIUS.

Utrique. Legitur apud Bonem. Utrique. Sic ex Bonon. Isæus jam monerat legendum, et ipse receperat recte, non auditus tamen a Gall., Spark., Cellario. Rectum esse utrique, patet ex lib. vi Instit. cap. 5. Minus recte igitur Pfaffius et Walchius, utique. Rectius Davis., Heuman. utrique. Bun.

quo necessitudinis vinculum dissolutum est, ab igno- A ratione veri Dei nascitur. Qui enim fontem illum benignitatis ignorat, bonus esse nullo pacto potest. Inde est, quod ex eo tempore, quo dii multi consecrari ab hominibus collique cœperunt, fugata est, sicut poetæ ferunt, justitia: sic diremptum est omne fœdus, dirempta societas juris humani. Tum sibi quisque consulere, jus in viribus computare, nocere invicem, fraudibus aggredi, dolis circumscribere, commoda sua aliorum incommodis adaugere; non cognatis, non liberis, non parentibus parcere; ad necem hominum pocula temperare, obsidere cum ferro vias, maria infestare; libidini autem, quo furor duxerit, fræna laxare; nihil denique sancti habere, quod non cupiditas infanda violaret. Cum hæc fierent, tum leges sibi homines condiderunt pro utilitate communi, ut se interim tutos ab injuriis facerent. Sed metus legum non scelera comprimebat, sed licentiam submovebat. Poterant enim leges delicta pupire, conscientiam munire non poterant. Ita quæ ante palam fiebant, clam fieri cœperunt. Circumscribi etiam jura, siquidem ipsi præsidēs legum præmiis muneribusque corrupti, vel in remissionem malorum, vel in perniciem bonorum sententias venditabant. His accedebant dissensiones, et bella, et mutua deprædationes, et oppressis legibus sæviendi potestas licenter assumpta.

CAPUT LX.

(Div. Inst. lib. vi, c. 3.)

De justitiæ officii.

In hoc statu cum essent humanæ res, misertus est

VARIORUM NOTÆ.

Dissolutum. In ms. Reg. rec. et editis, *dissolvitur* C ab ignorantia. Mss. 3 antiquiss. ut in textu.

Est. Deest in ms. Taurinensi.

Ferunt. Reg. rec. et editi, *aiunt.* Cæteri mss. *ferunt.* Poetæ illi sunt: Hesiodus in operib.; Virgilius in fine u Georg.; Arat. in Phœn.; Ovid., i Metamor.; Senec. in Octav.

Sic diremptum. Editi et mss. 3, *direptum*, corrupte; dicitur enim, *dirimere fœdus*, non *diripere*.

Dirempta. Mss. *direpta*; sed male.

Tum sibi quisque consulere. Ita editi, cum ms. Reg. rec. Mallem, *Cum sibi quisque consulere*; subaudi *cepit*.

Jus in viribus computare. Ovid. Trist.: *Cedit viribus æquum.* Francius.

Incommodis. Ita mss. Bonon., Reg. Put. et editi. At mss. Taurin. et Reg. rec. *commodis.* Hæc tamen ultima lectio non est omnino contemnenda.

Ita quæ ante palam fiebant. Sic lego cum mss. Bonon., Regio Put et edit. Thomas., Is. In cæteris editis ac mss. Taurin. et Reg. rec. legitur, *itaque quæ.* D

Remissionem. Mss. 2 Reg. et 4 editi, *remunerationem.*

Bonorum. Mss. 2 Reg. et 4 editi, *justorum.*

Ut nosceremus. Est manuscriptorum Taurin., Regio-Put. et Bonon. Non extat in Reg. rec. et 10 edit. Pro *nosceremus*, est in Bonon. Reg. rec. et suprædictis editis 10, *disceremus*, quod mox præcessit.

Tradente. In Taurin. ms. *tradentem.* Cæteri *tradente.*

Fuimus. In ms. Reg. rec. et edit. *sumus.* Mss. Taur., Bonon., Regio-Put., *fuimus.*

Igitur. In ms. Reg. rec. et edit. *enim.* Additum est

nostri Deus, revelavit se nobis et ostendit; ut in ipso religionem, fidem, castitatem, misericordiam disceremus; ut, errore vitæ prioris abjecto, simul cum ipso Deo nosmetipsos, quos impietas dissociaverat, nosceremus, legemque divinam, quæ humana cum cœlestibus copulat, tradente ipso Domino, sumeremus: qua lege universi quibus irretiti fuimus, errores cum vanis et impijs superstitionibus tollerentur. Quid igitur homini debeamus, eadem illa lex divina præscribit, quæ docet quidquid homini præstiteris, Deo præstari. Sed radix justitiæ, et omne fundamentum æquitatis est illud, ut ne facias ulli quod pati nolis; sed alterius animum de tuo metiaris. Si acerbum est injuriam ferre, et qui eam fecerit, videtur injustus, transfer in alterius personam, quod de te sentis, et in tuam, quod de altero judicas; et intelliges tam te injuste facere, si alteri noceas, quam alterum, si tibi. Hæc si mente volvamus, innocentiam tenebimus, in qua justitia velut primo gradu insistit. Primum est enim non nocere; proximum, prodesse; et sicut in rudibus agris priusquam serere incipias, evulsis sentibus, et omnibus stirpium radicibus amputatis, arva purganda sunt: sic de nostris animis prius vitia detrahenda, et tunc demum virtutes inserendæ, de quibus seminatæ per verbum Dei fruges immortalitatis oriantur.

CAPUT LXI.

(Div. Inst. lib. vi, c. 15, 16, 19, 24.)

De affectibus.

Tres affectus, vel, ut ita dicam, tres furia sunt, quæ in animis hominum tantas perturbationes cient, et interdum cogunt ita delinquere, ut nec famæ, nec

modo vox divina ex mss. Regio-Put., Bonon. et editis 4.

Præstari. In ms. Reg. rec. et ed.; *præstare.* Mss. Taur., Regio-Put., *præstari.*

Ut ne, etc. Mss. Bonon. et Reg. rec. *ut ne.* Taur., Regio-Put. *ut non.* Editi legunt, *ut ne facias ulli, quod.* Job. iv, Luc. vi.

Metiaris. Ita mss. 3 antiqui; at Reg. rec. et ed. *metieris.*

De te. Ita mss. Taur., Bonon., ed. Is.; at mss. 2 Reg. et ed. *in te.* Vide seq. *de altero.*

Volvamus. Sed mss. Reg. rec. et ed. *volvemus.*

Primo gradu. Verum mss. 2 Reg. et ed. *in primo.* *Insistit.* Ita ms. Taurin., sed in ms. Reg. rec. et ed. *consistit.*

Primum. At in ms. Reg. rec. et ed. *primus.* — *Primum... proximum.* Hic locus adhuc in omnibus edd. corruptus fuit. Plures, neque primum Marian. Tacitius, uti Heumannio visum, sed prius Parrhas. 1509, tum Ald., Crat., Cymn., Gryph., Betul., Torn. legabant: *Primum... non nocere proximo, sed officiose prodesse.* BUN.

Nocere. Ita Regio-Put. et Taurin. At ed. *nocere proximo, sed officiose prodesse.* A Bonon. abest *officiose.*

Rudibus agris. Rudes agri dicuntur, qui nondum fuere cultura expoliti. Sic *vas rude* dicitur, quod nunquam fuit usurpatum. BARTHIVS.

Et omnibus. Ita mss. Bon., Reg., Put. et ed. Is. In Taur., Reg. rec. et ed. *omnium.*

Sunt. In editis deest *sunt.*

Ita. Deest in ms. Taurin.

periculi sui respectum habere permittant : ira , quæ vindictam cupit ; avaritia , quæ desiderat opes ; libido , quæ appetit voluptates . His vitiiis ante omnia resistendum est ; hæc stirpes eruendæ , ut virtutes inseri possint . Hos affectus Stoici amputandos , Peripatetici temperandos putant . Neutri eorum recte : quia neque in totum detrahi possunt , siquidem natura insiti certam habent magnamque rationem ; neque diminui , quoniam si mala sunt , carendum est etiam temperatis et mediocribus ; si bona , integris abutendum est . Nos vero , neque detrahendos , neque minuendos esse dicimus . Non enim per se mala sunt , quæ Deus homini rationabiliter iniecit : sed cum sint utique natura bona , quoniam ad tuendam vitam sunt attributa , male utendo fiunt mala ; et sicut fortitudo , si pro patria dimices , bonum est , si contra patriam , malum : sic et affectus , si ad usus bonos habeas , virtutes erunt , si ad malos , vitia dicentur . Ira igitur ad coercionem peccatorum , id est , ad regendam subjectorum disciplinam data est a Deo , ut metus licentiam comprimat , et compescat audaciam . Sed qui terminos ejus ignorant , irascuntur paribus , aut etiam potioribus . Inde ad immania facinora prosilitur : inde ad cædes , inde ad bella consurgitur . Cupiditas quoque ad desideranda et conquirenda vitæ necessaria tributa est . Sed qui nesciunt fines ejus , insatiabiliter opes congerere nituntur . Hinc venena , hinc circumscriptiones ; hinc falsa testamenta , hinc omnia fraudum genera eruperunt .

VARIORUM NOTÆ.

Respectum. Ms. Taurin. et editi addunt, aut curam: quod glossema a mss. 2 Reg. Bonon. et ed. Thom. et Is. abest.

Ira. In Taurin. ms. iram.

Ante omnia. Sic in 3 antiq. mss. totidemque editis est. *Ante omnia* deest in cæteris editis et in ms. Reg. rec.

Inseri. At seri est in ed. et mss. 2 Reg. Vide supra in fine cap. præcedentis, *virtutes inserendæ*, et lib. vi Divinarum Insituit., cap. 5.

In totum. Non extat in editis. — *Neque in totum detrahi.* Ex ms. restituit Pfaffius, in totum. Rectissime. Delectatur maxime hac formula Lactantius, quam scoli hinc inde corruperunt. Lib. ii Institut., cap. 10: *Postest occideri in totum, quia per partes occidit*; l. iv, cap. 1: *Sed adeo in totum sapientia occiderat*; l. vii, cap. 20: *Si non extinguibiles in totum.* BUN.

Diminui. Sic mss. 2 antiq. At edit. minui.

Temperatis. Sic mss. 4 et plerique editi: verum deest in Regio-Put. et Bon. At in Reg. rec. est *temperandum*.

Integris abutendum. Sic Thysius, Spark., Gallæus, in meliorem partem sumpto verbo, ut in Terentii prologo Andriæ. Betul. *utendum*; Parrh. tamen et Aldus *adutendum*; et solet Lactantius more Ciceronis pro uti, ponere *abuti*. L. i Institut., cap. 6: *Sicubi testimoniis earum fuerint abutendum*; de Ira, cap. 11: *Licet diversis nominibus fuerint abusi.* BUNEMAN.

Iniecit. Ita mss. Regio-Put. et Taurin. At editi legunt *insevit*.

Fortitudo. Ita Regio-Put., Taurin., Bodl. Aliter hic ed. cum ms. Reg. rec.: *sicut si fortissime pro patria dimices.* Ms. Taur. *dimicemus*; male. Vid. seq.

Habeas. Taurin. ms. *habeat*.

Est a Deo. Deest in Taurin. verum legitur in mss. Bon., 2 Regiis et edit.

Sed. Ita 3 mss. antiq. At ms. Regio-Put. et edd. et pro *sed* habent.

Ignorant. At ms. Reg. et edit. legunt, *Ignorat*.

Irascuntur. In ed. *irascitur paribus aut fortioribus*.

A Libidinis autem affectus ad procreandos liberos insitus et innatus est: sed qui limites ejus in animo non tenent, utuntur eo ad solam voluptatem. Inde illiciti amores, inde adulteria et supra, inde omnes corruptelæ oriuntur. Redigendi sunt ergo isti affectus intra fines suos, et in viam rectam dirigendi, in qua etiam sint vehementes, culpam tamen habere non possunt.

CAPUT LXII, alias V.

(Lib. vi Inst., c. 12, 18, 20, 25.)

De voluptatibus sensuum coercendis.

Cohibenda est ira, cum patimur injuriam, ut et malum comprimatur, quod ex certamine impendet, et ut duas maximas virtutes, innocentiam patientiamque teneamus. Avaritia frangatur, cum habemus, quod satis est. Quis enim furor est, in his coercendis laborare, quæ aut latrocinio, aut prescriptione, aut morte ad alios necesse sit pervenire? Libido extra legitimum torum non evagetur, sed creandis liberis serviat. Appetentia enim nimia voluptatis, et periculum parit, et infamiam generat, et (quod est maxime cavendum) mortem acquirit æternam. Nihil est tam invisum Deo, quam mens incesta et animus impurus. Nec hac sola voluptate abstinendum sibi quis putet, quæ capitur ex femine corporis copulatione, sed et cæteris voluptatibus sensuum reliquorum; quia et ipsæ sunt vitiosæ, et ejusdem virtutis est eas contemnere. Oculorum vo-

Mss. Taurin., Regio-Put., habent aut *potioribus*.

Testamenta. Ita Taur., Bon., Reg. Put.; at Reg. rec. et ed. *testimonia*, melius.

C *Omnia.* In edit. *omnium*.

Liberos. Sed in Reg. rec. et edit. *filios*.

In. Non extat in editis. Et Heumannus putat esse delendum.

Utuntur. Sed in Taurin. ms., ut in eo.

Illiciti amores. Ita mss. Bon., Regio-Put. et ed. Is. Taurin. ms. *illicenti amores*; Reg. rec. *illicitæ jam opes*; editi, *illicitæ nuptiæ*.

Dirigendi. Ita veterimi mss. At ms. Reg. rec. et ed. *redigendi*, quod jam mox præcessit.

In qua. Restitui ex 2 mss. Reg. et ed. In qua, deest in Taurin. et Bon. quorum ultimus habet *mut*, ut editi.

Frangatur. Mss. 3 antiq. At ed. *frangitur*.

Coercendis. Ita mss. Taur., Reg. Put. At Regiis alter et editi, *congerendis*.

D *Latrocinio*, aut furto. Hæc duo verba ut inutilia expunxi, quæ absunt a mss. ac 6 ed.— *Aut furto.* Absunt a Taur., Bonon., mss. Thomasio, et eum secutis, et Cellario; habent Torn., Betul., Paris. At aut *furore*, Ven. 1478, 93, 1497. Pier., Parrh., Paris., *perperam.* BUN.

Necesse. Legitur *facile* in editis. In mss. Bon., Taur., Reg. Put., Bodl., *necesse*.

Infamiam. Sic lego ex veterimis mss. Bonon. et Regio-Put. non *insaniam*, ut ferunt mss. Taurin., Reg. rec. et edit. Nam ex doctissimis medicis quis consului, frequentior coitus (ut aiunt) *insaniam* non generat. Hic enim agitur de his, qui nimia voluptate illiciti, non solum uxores suas, sed et alienas quoque appetunt, etc. Vide Augustinum, serm. 278, de Sanctis, n. 9.

Acquirit. At ed. *incurrit*; mss. Regio-Put., Taurin., Bonon., Bodl. *acquirit*; Reg. rec. *accurrit*, corrupte.

Quis. Non habetur in mss. 2 Reg. et edit.

luptas percipitur ex rerum pulchritudine, aurium de vocibus canoris et suavis, narium de odore jucundo, saporis de cibis dulcibus: quibus omnibus virtus repugnare fortiter debet, ne his illecebris irretitus animus, a caelestibus ad terrena, ab aeternis ad temporalia, a vita immortalis ad poenam perpetuam deprimatur. In saporis et odoris voluptatibus hoc periculum est, quod trahere ad luxuriam possunt. Qui enim fuerit his deditus, aut non habebit ullam rem familiarem, aut, si habuerit, absumet, et aget postmodum vitam detestabilem. Qui autem rapitur auditu (ut taceam de cantibus, qui sensus intimos ita saepe deliniunt, ut etiam statum mentis furore perturbent, compositis certis orationibus numerosisque carminibus, aut argutis disputationibus) ad impios cultus facile traducitur. Inde est, quod scriptis caelestibus, quia videntur incompta, non facile credunt, qui aut ipsi sunt deserti, aut deserta legere malunt: non querunt vera, sed dulcia; immo illis haec videntur esse verissima, quae auribus blandiuntur. Ita respuunt veritatem, dum sermonis suavitate capiuntur. Voluptas vero, quae spectat ad visum, multiformis est. Nam quae percipitur ex rerum pretiosarum pulchritudine, avaritiam concitat, quae aliena esse debet a sapiente atque justo: quae autem

A capitur de specie mulierum, in alteram rapit voluptatem, de qua jam superius locuti sumus.

CAPUT LXIII, olim VI.

(Div. Inst. lib. vi, c. 18 et 20.)

Spectacula esse potentissima ad corrumpendos animos.

Superest de spectaculis dicere; quae, quoniam potentiora sunt ad corrumpendos animos, vitanda sapientibus, et cavenda sunt totaliter, quod ad celebrandos deorum honores inventa memorantur. Nam munerum editiones Saturni festa sunt. Scena Liberi patris est. Ludi vero Circenses Neptuno dicati putantur, ut jam qui spectaculis interest, relicto Dei cultu, ad profanos ritus transiisse videatur. Sed ego de malo dicere quam de origine. Quid tam horribile, tam tetrum, quam hominis trucidatio? Ideo severissimis legibus vita nostra munitur; ideo bella execrabilia sunt. Invenit tamen consuetudo quatenus homicidium sine bello ac sine legibus faciat, et hoc sibi voluptas, quod scelus vindicavit. Quod si interesse homicidio, sceleris conscientia est, et eidem facinori spectator obstrictus est, cui et admissor, ergo et in his gladiatorum caedibus non minus cruore profunditur, qui spectat, quam ille qui facit: nec potest esse immunis a sanguine, qui voluit effundi, aut videri

VARIORUM NOTÆ.

Aurium... suavis. Deest in ms. Taurin., lego *suavis* ex Regio Put. Est et apud Ciceronem *vox suavis et canora*. In Bonon. *suavitibus*; in Taurin. et Reg. rec. ac editis *suasionibus*: apud Lactant. l. vi, cap. 21, *vocum suavitas, et suaves soni*.

Dulcibus. Ita mss. Taur. et Reg. Put. At Reg. rec. et ed. *dulcioribus*.

Voluptatibus. Sic mss. Reg. Put. et Taurin. At Reg. rec. et ed., *voluptate*.

Luxuriam. Taurin. *luxuriam*; Bonon., Regio-Put. Taurin., *possunt*; ed. *luxuriam poterit*.

Intimos. Non extat in ed. multis.— *Sensus intimos.* Rectissime *intimos* addiderunt ex Bonon., Thomasius, Isæus, etc. Cell., et ex Taurin. ms. Pfaffius, etc. Sic l. 4 Institut., cap. 20: *sensibus intimis*. Esse elegantiam Tullianam ad Minuc. Fel. cap. 1: *intimis sensibus*, Gronovius ostendit. Iterum Laet. lib. vi, cap. 21: *Ne capiamur iis quæ ad sensum intimum penetrant*. Bun.

Statum, etc. Mss. 5 antiq. ut in textu: hæc paulo aliter leguntur in ed.— *Statum mentis furore perturbent*. Cell. et alii, *ut etiam status mentis furore perturbetur*. Priorem lectionem præstant Bonon., Taurin., Isæus, Pfaffius et seqq. rectissime. Bun.

Certis. Antiqui tres mss. *certe*; editi, *certis*; mss. Reg. rec. *cateris*, corrupte, pro *certis*.

Credunt. In ed. *creditur*. In mss. Regio-Put., Taurin., Bonon., ed. Is. et Fasitel. *credunt*, recte.

Qui. In edit. *quia*.

Malunt. Ms. Reg. rec. et edit. *volunt*; mss. Regio-Put., Taurin., Bonon. et edit. Is. *malunt*.

Dulcia. Emendavi ex Regio-Put. et Bonon. Quod jam observaverat Rittershusius ad Isidor. Pelus. In mss. Taurin., Reg. rec. et editis *dubia*, male. Vid. seqq.

Suavitate. Sic mss. Taurin., Reg. Put., Bonon., ed. Is. Alter Reg. et editi, *varietate*, sed mendose.

Rapit. Ms. Bonon. et 2 Reg. *cadit*, male. Ms. Taurin. *capit*, mendose. Editi, *rapit*, recte.

Potentiora. Mss. duo Reg. Taur. et multi editi *potentia*. Ms. Bonon. et ed. Is. *potentiam*. Lactantius, lib. vi Div. Institut., c. 20, *ad corrumpendos animos potentissime valent*.

Totaliter. 5 mss. *tum*; ms. Reg. rec. *taliter*; omnes editi *totaliter*. — *Et cavenda sunt totaliter*. Dictionem *totaliter expulimus*, quæ nec Lactantiana est, nec Latina, nec in Bon. aut aliis mss. recepta. Isæus. Bene. Non agnoscit eandem Sparkius. Bun.

Munerum. Ita omnes mss. præter Taurin. cui est *numerus*, sed corrupte.

Munerum editiones Saturni festa sunt. Sic emendavi ex mss. Bon., Reg. Put., Taurin. et edit. Is. Et quidem recte. Nec immutanda fuit genuina Lactantii lectio. Non enim Saturno fiebant munera: sed in ejus festo, scilicet in Saturnalibus edebantur ludi, et amici sibi invicem munera mittebant, quæ Saturnalia dicebantur. Vide Rosinum Antiquitat. Romanar. lib. iv, cap. 16, et Macrobius, lib. 1 Saturnal. cap. 7. In ms. Reg. rec. in 10 edition. et in nova Parisiensi, *Saturno factæ sunt*; in Fasitel. et Cellar. *Saturno facta sunt*, male.

Spectaculis. Sic mss. Taurin., Reg.-Put., Bonon., Bold. Et sic legendum esse patet ex fine cap. 20 lib. Divin. Institut., ubi constanter legitur ex omnibus tum mss. tum edit. codicibus: *Si quis igitur spectaculis interest, ad quæ religionis gratia convenitur, discessit a Dei cultu, et ad deos se contulit, quorum natales et festa celebravit*. Legitur in uno ms. Reg. rec. et ed. *spectat vel interest*.

Munitur. Ms. Reg. rec. et edit., *multiatur*.

Invenit. Ms. Reg. rec. et ed., *inventa*.

Faciat. Ed. *faciant et hoc ut scelus vindicent*. Taur., Regio-Put., *faciat*. Bon., Regio-Put., *vindicavit*. Taur., *vindicabit*.

Eidem facinori. Ed. *eodem facinore spectator obstrictus est, quo et admissor*. Mss. ut in textu. Lactantius ipse lib. iii, cap. 18, *Eidem sceleri obstrictus est*.

Admissor. Hanc vocem in antiquioribus non legi: inveni vero in August. de Civit. Dei l. vii, cap. 5: *seminis admissor, admissor scilicet facinoris*. Bun.

Et in his. Ed. *Et his gladiatorum sceleribus*; Taurin., Regio-Put., *in his gladiatorum caedibus*; Bonon. et 2 Reg. cum editis, *perfunditur*; Taurin. *profunditur*.

Cruore profunditur. Boneman. legere mavult *perfunditur*, sicque suam lectionem conatur asserere: *Non, inquit, dicunt ita Latini; lege igitur cum Bon*

non interfecisse, qui interfectori et favit, et præmium A et perdomitis voluptatibus, facilis in comprimendis cæteris labor est ei, qui sit Dei veritatisque sectator: non maledicet unquam, qui speravit a Deo benedictionem. Non pejerabit, sed ne jurabit quidem, ne quando vel necessitate, vel consuetudine in perjuriū cadat. Nihil subdole, nihil dissimulanter loquitur; neque abnegabit, quod sponderit, neque promittet, quod facere non possit: non invidet cuiquam, qui se suoque contentus sit; nec detrabet, aut male alteri volet, in quem forsitan beneficia Dei priora sunt. Non furabitur, nec omnino quidquam concupiscet alienum; non dabit in usuram pecuniam (hoc est enim de alienis malis lucra captare), nec tamen negabit, si quem necessitas cogit mutuari. Non sit asper in filium, neque in servum: meminerit, quod et ipse patrem habeat et dominum. Ita cum his agat, quemadmodum secum agi volet. Munera sperabundantia non accipiet a tenuioribus; nec enim justum est sugeri patrimonia locupletum per damna miserorum.

CAPUT LXIV.

(Lib. vi Inst., c. 18.)

Affectus sunt domandi, et a vetitis abstinendum.

Placeat sola virtus, cujus merces immortalis est, cum vicerit voluptatem. Superatis autem affectibus

VANIORUM NOTÆ.

et editis, *cruore perfunditur*. Lib. vi, cap. 20: *Ne conscientiam perfundas ullus cruore*; l. vii, cap. 1, *sancto cruore perfusi*; Ovid. i Metam. 157, *perfusa sanguine terra*; Tacit., Agric., cap. 45: *Nos innocenti sanguine Senecio perfudit. Profundere cruorem est effundere.* » Bun.

*Favit. Editi, favet.**Histrionum*. Ita Taurin. et Regio-Put. At in ms. Reg. rec. et in editis, *Histrionici*.

Nam minus, etc. Sic emendavi ex mss. Regio-Put., Bonon. ac edit. Cantabrig. et Cellar. In ms. Taurin. et edit. Walch., *Nec minus*; Reg. rec. *Non minus*; edit. Crat., Graph., *An non minus*; male. Edit. sex: *An non minus corruptela disciplinarum est*. Propius ad eam, quam restitui, lectionem accedit editio Juntar. quæ sic habet: *An non minus corruptelarum disciplina est*. Nec secus habet Lactantius lib. vi, cap. 20: *Quid de mimis loquar corruptelarum præferentibus disciplinam?*

In quo fiunt. Ita omnes fere editi cum mss. Et recte; refertur enim ad *minus*. Edit. nova Parisiensis et Walch. in qua, male.

Pudenda. Ita mss. Taurin. et Reg. Put. At editi cum ms. Reg. rec., *quæ non sunt*.

Circus. Ms. Reg. rec. et editi pro *vero* habent *non*. D Cæterum *circus* sic dictus, quod *circum spectaculis edificatus, ubi ludi fiunt, et quod ibi circum metas fertur pompa, et equi currunt*, ut ait Varro de L. L. l. iv. Et. Ms. Reg. rec. et ed. *nec non et*.

Deliniti. Mss. Taurin. et Regio-Put. *deleniti*.

Laqueos. Ms. Taurin. solus *plagas*. Cæteri *laqueos*. — *In mortis plagas incidamus*. Editi *in laqueos*; ut lib. ii, cap. 1: *In laqueos mortis incurrunt*; et lib. iv, cap. 26: *In laqueos æternæ mortis incurrunt*; lib. iv, cap. 50: *Nequando in laqueos et fraudes adversarii incidereamus*. Pro Taurin. est lib. iii, cap. 1: *Ipsi se in plagas... induxerunt*; lib. ii, cap. 16: *plagas tendunt*. Bun.

Placeat. Sic reposui ex mss. Ed. *Placet*.*Superatis*. Mss. Reg. rec. et ed. *suppositis*. Cæteri ut in textu.

Labor est ei, qui sit Dei. Verba, *ei, qui sit*, non leguntur in manuscripto Taur. Forsan ita distinguendum: *Labor est, Dei veritatisque sectator non maledi-*

cet unquam. Anonymus Britannus, approbante Heermann: *labor est Dei veritatisque sectatori*. Bun. *Speravit*. Ms. Reg. rec. *spectabit*. At editi *exce-*
ptabit. *Non pejerabit*. Ita mss. Taurin. Regio-Put. At Bon. *hic pejerabit*; Reg. rec., *hinc jurabit*; 6 edit., *hinc ritabit*. Deut. v, Matth. i, Tim. i. *Sed ne jurabit quidem*, etc. Temere et in vanum, concedo: verum in re necessaria jurabit, ut docet B. Paul Heb., vi, 16, juramenta vera, necessaria, de re magni momenti, et a magistratu postulata, ut omni controversiæ finis imponatur, omnino sunt licita, ut patet ex multis Scripturæ locis, et sanctorum, qui jurarunt, exemplis, ut probari posset fuisse, si institui nostri hoc nunc esset: vide Act. ii, 30, ibi dicitur quod Deus ipse Davidi juraverit; Apocalyp., x, 6, angelus jurat per viventem in sæcula sæculorum. Etiam B. Paulus, ep. II, ad Cor., c. i, 23; Matth., v; Jac., v. *Sponderit*. At in Taurin. ms. *sponderit*, mendose. *Se suoque*. Mss., Bonon. Reg. rec. et ed. *de suo*, pro *se suoque*, quod est in Taurin. et Regio-Put. *In usuram pecuniam*. Sic ms. Reg. Put. In Taurin. est in usu; ms. Reg. rec. et edit. *in usura*. Vide supra, l. i, c. 15, et l. vi, c. 18; ps. xiv, Ezech., xviii. *De alienis*. Deest in ms. Taurin. *Captare*. Sic mss. et edit. præter Taurin. in quo est *capere*. Deut., xv; Matth., v; Luc., vi. *Si quem*. Ita ms. Regio-Put. At in Taurin. ms., *si qui si quem*; ed. *siquidem*. *Sit*. Ita ms. Reg. rec., at ed. *erit* pro *sit*, quod est in mss. Taurin., Regio-Put. et Bonon. *Agat*. At mss. Regio-Put. et Bon., *agat*. Vide præced et seqq. Ecel., vii et xxxiii; Ephes., vi. *Volet*. Ms. Reg. rec. et ed., *vellet*. Mss. Taurin. et Regio-Put., *volet*. *Accipiet*. Ms. Reg. rec. et ed., *recipiet*. Mss. Regio-Put. et Bon., *accipiat*. *Vindicatur*. Ita Taur. et Regio-Put. mss. At ed. *inbetur*. Bon. et ed. Is., *vindicetur*; Reg. rec., *ridetur*; ac corrupte, ut patet. *Sed hac*. Ita ex Bon. et 5 editis restitui: ed. habent, *sed nec*, pro *sed hac*. Vide infra, *sed hoc præcepto*.

licebit periculum inferre, nec infantem necare aut exponere, nec seipsum voluntaria morte damnare. Item non adulterare: sed hoc præcepto, non solum corrumpere alienum matrimonium prohibemur, quod etiam communi gentium jure damnatur, verum etiam prostitutis corporibus abstinere. Supra leges enim Dei lex est; ea quoque, quæ pro licitis habentur, vetat, ut justitiam consummet. Ejusdem legis est falsum testimonium non dicere, quod et ipsum latius patet. Nam si falsum testimonium mendacio nocet ei, contra quem dicitur, et fallit eum apud quem dicitur, nunquam igitur mentiendum est, quia mendacium semper aut fallit, aut nocet. Non est ergo vir justus, qui etiam sine noxa in otioso sermone mentitur. Huic vero nec adulari licet, perniciose enim ac deceptorix adulatio: sed ubique custodiet veritatem. Quæ licet sit ad præsens insuavis, tamen, cum fructus ejus atque utilitas apparuerit, non odium pariet, ut ait poeta (*Terent. Andr., act. 1, scen. 1*), sed gratiam.

CAPUT LXV; *alias VII.*

(Lib. vi Inst., cap. 10 et seq.)

Præcepta eorum quæ jubentur et de misericordia.

Dixi de iis, quæ vetantur: dicam nunc breviter, quæ jubentur. Innocentiæ proxima est misericordia. Illa enim malum non facit, hæc bonum operatur; illa

VARIORUM NOTÆ.

Inferre. Restitui ex Taurin., Bon., Regio-Put. et Bodd. mss. et 4 editis, *mortis inferre*. In cæteris deest *mortis* — *Periculum inferre*. In ms. Taur. est, *periculum mortis inferre*; habet quoque Bonon. et secuti sunt Isæus, Gall., Spark., Cell.; labitur Heumannus scribens, *mortis* omissum in mss. Taurinensi. BUN.

Prohibemur. Mss. Regio-Put., Taurin., Bon. At ed., *prohibetur*.

Nam si falsum testimonium mendacio nocet ei, contra quem dicitur, et fallit eum apud quem dicitur. Ita restitui ex mss. Bon. et duobus Regiis. Paulo aliter legitur in editis, scilicet, *si mendacium nocet ei contra quem dicitur*, etc. in ms. autem Taur. desunt hæc, et *fallit eum, apud quem dicitur*.

Nunquam igitur mentiendum est. Non esse mentiendum omnes asseruere, ubi damnosum est, vel otiosum mendacium. Ubi vero est officiosum, Origenes secutus Platonem in *de Republica*, cujus verba Clemens Alexandrinus refert lib. vi *Stromat.*, putavit licere mentiri, et deinde Chrysost. in fine l. 1 de *Sacerdot.*; Cassianus, l. xvii *Collation.*, c. 17 et seqq.; Hieronymus in comment. Ep. ad Galat. Catholica veritas est, quam hoc loco docet Lactantius, et S. Augustinus in libro de *Mendacio*. Textus in cap. super eo. tit. de *usur. Magister*, et omnes theologi in 5, Dist. 58, videlicet nunquam esse mentiendum, et ad auctoritates Patrum contra opinantium respondent doctores ubi supra. Is. — Vide supra not. ad caput 18, lib. vi *Div. Institut.* Exod., xx; Deuter. v.

Non est ergo vir justus, etc. Sic mss. nisi quod in Bonon. non est proxime ante etiam. Edd., *non est vir justus, qui non sine noxa vitioso sermone mentitur*. Eccl., vii; Ps. v; I *Timot.*, iii.

Huic. Ita mss. veterissimi. At ms. Reg. rec. et edd. *hinc*.

Custodiet. Sic antiquissimi mss. Sed Reg. rec. et edd., *custodiat*.

Insuavis. Ita et lib. v, c. 1, ac de *Ira Dej.*, c. 20. *Instructas ad inferendam.* Sic ms. Reg. rec.; at Tau-

rin. ms., *ad ferendum*; et ms. Regio-Put., *structas ad inferendum*.
A inchoat justitiam, hæc complet. Nam, cum imbecillior sit hominum natura quam ceterarum animantium, quas Deus et instructas ad inferendam, et munitas ad vim repellendam figuravit, affectum nobis misericordiæ dedit, ut omne præsidium vitæ nostræ in mutuis auxiliis poneremus. Si enim facti ab uno Deo, et orti ab uno homine, consanguinitatis jure sociamur, omnem igitur hominem diligere debemus. Itaque non tantum inferre injuriam non oportet, sed ne illatam quidem vindicare, ut sit in nobis perfecta innocentia. Et ideo jubet nos Deus etiam pro inimicis precem facere semper. Ergo animal commune atque consors esse debemus, ut nos invicem præstandis et accipiendis auxiliis muniamus. Multis enim casibus et incommodis fragilitas nostra subjecta est. *Spera et tibi accidere posse, quod alteri videas accidisse.*

Ita demum excitaberis ad opem ferendam, si sumperis ejus animum, qui opem tuam in malis constitutus implorat. Si quis victu indiget, impertiamur; et si quis nudus occurrerit, vestiamus; si quis a potentiore injuriam sustinet, eruamus. Pateat domicilium nostrum peregrinis vel indigentibus tecto. Pupillis defensio, viduis tutela nostra non desit. Redimere ab hoste captivos magnum misericordiæ opus est, ægros pauperes visitare atque refovere. Inopes aut advenas, si obierint, non patiamur insepultos

rin. ms., *ad ferendum*; et ms. Regio-Put., *structas ad inferendum*.

Affectum, usque ad *dedit*. Desunt in ms. Taurin.

Ficti. Ms. Reg. et ed., *facti*. — *Ficti*. Sæpe hæc voces in Lactantio confusæ, et sæpe id monui; vide, ex. gr., l. ii *Institut.*, c. 10, in not. Hic *ficti* cum Davisio et Heumanno præfero, quia repetita ex l. vi *Institut.*, c. 10, *quem* (hominem) *Deus finxit*; et infra, *a Deo fictus est*; Epit., c. 67: *in fingendo homine*. BUN. *Semper. Ergo.* Rectius foret *legere semper ergo*, sine ulla separatione; punctumque adhibere ante *semper*.

Accipiendis. Ms. Reg. rec. et ed. *recipiendisque*.

Multis. Ms. Reg. rec. et ed. *in multis*.

Nostra. Non extat in ms. Taurinensi.

Spera. Ed. *speres tibi accidere quod alteri accidit*.

Opem tuam. Sic mss. Bonon. et Regio-Put. At ed., *opem tunc*. I Reg. rec., *opem tamen*. Taurin., *operam*.

Impertiamur. Ita Reg. Put. et Bon. ac. 7 edit. At

Taurin. ms. *impertiamus*. Hanc ultimam lectionem bonam putat esse Heumannus, quia Lactantius alibi legit *impertit*. — *Impertiamur.* Legitur vero *impertiamus* apud Bunemannum, qui notam sequentem exhibet. — *Impertiamus.* Merito hæc terminatio ex Taurin. a Davisio ob elegans homæoteleuton præferitur; *impertiamus*, *vestiamus*, *eruamus*: in editis solus Gymnicus ita dedit, postea Davisius, Heumannus. BUN.

Si... vestiamus. In 7 ed. non extat, nec in mss. Taur. et Reg. rec. — *Si quis nudus... vestiamus.* Hæc ex Bonon. Jam Thomas., Isæus, Gall., Spark., Cellarius addiderant recte: Sed pro *occurrerit*, editi ex Bonon., *occurrerit*; Davis. mallet in præsentem, *occurrit*, ut *indiget... sustinet*. BUNEMAN.

Si quis a. Non extat in ms. Taurin. Eccl. iv, Job. xxxi, Jac. 1.

Magnum, etc. Multi editi, *magnanimi opus est, item ægros pauperes visitare atque fovete*. Omnes mss. et editi sex, ut in textu. Taur. addit *item post ægros*. Eccles. vii, Matth. xxv, I *Thess.* v.

Aut advenas. Ita vet. mss. At pro *advenas*, editi habent *pauperes*. Tob. 1.

jacere. Hæc sunt opera, hæc officia misericordiæ, quæ si quis obierit, verum et acceptum sacrificium Deo immolabit. Hæc litabilior victima est apud Deum, qui non pecudis sanguine, sed hominis pietate placatur: quem Deus, quia justus est, sua et ipsi lege, sua et conditione prosequitur; miseretur ejus, quem viderit misericordem, inexorabilis est ei, quem precantibus cernit immitem. Ergo, ut hæc omnia, quæ Deo placent, facere possimus, contemnenda est pecunia, et ad cœlestes transferenda thesauros, ubi nec fur effodiat, nec rubigo consumat, nec tyrannus eripiat; sed nobis ad æternam opulentiam, Deo custode, servetur.

CAPUT LXVI, *alias VIII.*

(Lib. vi Inst., cap. 25.)

De fide in religione, et de fortitudine.

Fides quoque magna justitiæ pars est: quæ maxima a nobis, qui nomen fidei gerimus, conservanda est, præcipue in religione, quia Deus prior est et potior quam homo. Et si est gloriosum pro amicis, pro parentibus, pro liberis, id est, pro homine suscipere mortem, et qui hoc fecerit, diurnam memoriam laudemque consequitur; quanto magis pro Deo, qui potest æternam vitam pro temporali morte præstare! Itaque cum inciderit ejusmodi necessitas, ut desciscere a Deo, atque ad ritus gentium transire cogamur, nullus nos metus, nullus terror inflectat, quominus traditam nobis fidem custodiamus. Deus sit ante oculos, sit in corde, cujus interno auxilio

A dolorem viscerum, et adhibita corpori tormenta superemus. Nihil tunc aliud quam vitæ immortalis præmia cogitemus. Ita facile, etsi dissipandi aut urendi artus fuerint, tolerabimus universa, quæ in nos tyrannicæ crudelitatis amentia molietur. Postremo ipsam mortem non inviti, aut timidi, sed libentes et interriti subire nitamur, cum sciamus quasi apud Deum gloria simul functuri, triumphato sæculo ad promissa venientes; quibus bonis, quanta beatitudine brevia hæc pœnarum mala, et hujus vitæ damna pensemus. Quod si facultas hujus gloriæ deerit, habebit fides etiam in pace mercedem.

Teneatur ergo in omnibus vitæ officiis, teneatur in matrimonio. Non enim satis est, si aut alieno toro, aut lupanari abstineas. Qui habet conjugem nihil B quærat extrinsecus: sed contentus ea sola, casti et inviolati cubilis sacramenta custodiat. Adulter enim Deo est perinde atque incestus, qui, abjecto jugo, vel in liberam, vel in servam peregrina voluptate luxuriat. Sed sicut fœmina castitatis vinculis obligata est, ne alium concupiscat: ita vir eadem lege teneatur, quoniam Deus virum et uxorem unius corporis compage solidavit. Ideo præcepit non dimitti uxorem, nisi crimine adulterii revictam, ut nunquam conjugalis fœderis vinculum, nisi quod perfidia ruperit, resolvatur. Illud quoque ad consummandam pudicitiam jungitur, ut non modo peccatum absit, verum etiam cogitatio. Pollui enim mentem quamvis inani cupiditate manifestum est; itaque justum hominem, quod sit secus, nec facere oportere, nec

VARIORUM NOTÆ.

Obierit. Extat *perfecerit* in editis.
Litabilior. In mss. 2 Reg. est, *letabilior*; et ita correxit in mss. Taur. antiquissima manus. Cæteri mss. et omnes editi, *litabilior*. Sic *litabilis victima*, supra lib. 1 Div. Institut., cap. 21, circa medium.
Pecudis. At mss. Reg. rec. et ed., *pecudum*. Veteres mss. *pecudis*.
Sua et ipsum, etc. Editi cum ms. Taurin. *suam et ipsum lege sua conditione*; Regio-Put. et Bonon. cum ed. Is. ut in textu.
Ejus. Ita mss. veterrimi Taur., Regio-Put. At Reg. rec. et editi, *ei*.
Ubi nec fur. Ita mss. codices. At ed. *fur non effodiet*. Math. vi, Luc. xii, 1 Tim. vi.
Consumat. In ed., *consumet*.
Eripiat. In ed. legitur *eripiet*.
Servetur. Sic omnes mss. codices: sed editi, *servabitur*.
Religione. Ita mss. omnes: at ed., *Religionem*.
Potior. At ms. Reg. rec. et ed. *potentior*.
Quam. Non est in ms. Taurin.
Desciscere. Ms. Reg. rec. et editi *discedere*. Omnes antiqui *desciscere*.
Interno. Æterno. Ita correxit manus antiqua in ms. Taurinensi.
Dolorem. Sed editi, *dolor*: at mss. habent *dolorem*.
Superemus. Editi *superentur*; ms. Taurin. *superemus*, recte; Regio-Put. *superabit*.
Aut urendi. Deest in ms. Taur.
Universa. Non extat in editis 7 et in ms. Reg. rec.
Crudelitatis. Dominationis, pro crudelitatis, habent editi cum ms. Reg. rec.
Cum sciamus. Mss. Regio-Put. Taurin. *cum*; tres, *sciamus*. At ed. *ut qui*, pro *cum*.
Simus. Sequor ms. Taurin. In omnibus editis est *sumus*. In 2 Reg. Bon. et ed. Is. *sumus futuri*. Repê-

C ritur in 12 ed. *functuri*, etiamque apud Cicer. *prospera functus fortuna*, de Cl. 24.
Triumphato... venientes. Non extat in ms. Taurin. Hic desinit Reg. Put.
Aut. Non extat in editis.
Casti. Ita mss. Taurin., Bonon., Reg. rec. Sed in edit. *carnem castiget*.
Cubilis. At Taurin. ms. *cubili*. *Casti... cubilis sacramenta*, hoc est, fidem conjugalem.
Adulter, etc. Sequor ms. Bon. et 6 edit. In pluribus editis est, *Adulter enim Deo est proinde atque incestus*. Ms. Reg. rec., *Adulter enim Deo et per. incestus*; Taurin., *Est enim Deo et incestus*.
Ne alium concupiscat. Sequor ms. antiquis. Bonon., ed. Is, et Latinium. Mss. Taurin., Reg. rec. et edit. habent *ne aliud*.
Quoniam. Ita mss. Taur. in Reg. et ed., *quo Deus et viro uxorem*; Bonon., edit. Is., Spark., *quia Deus*. Forte leg., *qua*, ut in ed. Gyinnic. Genes. ii, Marc. x.
Revictam. Sic Taurin.; Bonon. At *devictam* extat in editis fere omnibus. *Ut nunquam est ex ms. Bonon. et ed. 14.* Aliis est, *et*.
Illud quoque ad consummandam pudicitiam jungitur. Davisius corrigit, *injungitur*. At nullibi *inungere* in sensu præcipiendi posuit: hinc mallem *adjungitur*, id est, *additur*. Ita enim, unde hæc breviate, lib. vi, cap. 25. Ex ms. Bonon.: *Adduntur illa: non tantum adulterium esse vitandum, sed etiam cogitationem*. Bux.
Absit. Verum Taurin. ms. *absit*.
Quamvis inani cupiditate. Ita editi; Pfaffius legendum censet, *quavis inani cupiditate*. Respice ad lib. vi, cap. 25. Bux.
Manifestum. Ita Bonon. et 6. ed. At Taurin. ms.: *ita justum hominem quod sit secus nec facere*; ms. Reg. rec.; et 7 ed. *Itaque... qui scit se.*

velle. Purganda est igitur conscientia, quam Deus A pervidet, qui falli non potest. Emaculetur omni labe pectus, ut templum Dei esse possit, quod non auri, nec eboris nitor, sed fidei et castitatis fulgor illustrat.

CAPUT LXVII, *alias IX.*

(Lib. VI Inst., c. 24 et 25; VII, c. 2 et 3.)

De pœnitentia, animæ immortalitate, et de Providentia.

Sed hæc enim omnia difficilia sunt homini, nec patitur conditio fragilitatis naturæ, esse quemquam sine macula. Ultimum ergo remedium illud est, ut confugiamus ad pœnitentiam, quæ non minimum locum inter virtutes habet, quia sui correctio est; ut cum forte aut re, aut verbo lapsi fuerimus, statim respiscamus, ac nos deliquisse fateamur, oremusque a Deo veniam, quam pro sua misericordia non negabit, nisi perseverantibus in errore. Magnum est pœnitentiæ auxilium, magnum solatium. Illa est vulnerum peccatorumque sanatio; illa spes, illa portus salutis: quam qui tollit, viam vitæ sibi amputat, quia nemo esse tam justus potest, ut nunquam sit ei pœnitentia necessaria. Nos vero, etiamsi nullum sit peccatum, confiteri tamen debemus Deo, et pro delictis nostris identidem deprecari, gratias agere etiam in malis. Hoc semper obsequium Domino deferamus. Humilitas enim chara et amabilis Deo est: qui cum magis suscipiat peccatorem confitentem, quam justum superbum, quanto magis justum suscipiet confitentem eumque in regnis cœlestibus faciet pro humilitate sublimem.

Hæc sunt quæ debeat cultor Dei exhibere; hæc sunt victimæ, hoc sacrificium placabile; hic verus est cultus, cum homo mentis suæ pignora in aram Dei confert. Summa illa majestas hoc cultore lætatur: hunc ut filium suscipit, eique donum immortalitatis impartitur; de qua nunc mihi disserendum est, et arguenda persuasio eorum, qui extinguere animas cum corporibus arbitrantur. Qui quia nec Deum sciebant, nec arcanum mundi prospicere poterant, ne hominis quidem animæque rationem comprehenderunt. Quomodo enim possent sequentia pervidere, qui summam non habebant? Negantes igitur esse ullam providentiam, utique Deum, qui fons et caput rerum est, negaverunt. Sequebatur ut ea quæ sunt, aut semper fuisse dicerent, aut sua sponte esse B nata, aut minorum seminum conglobatione concreta.

Semper fuisse dici non potest, quod et est, et visui subjacet; ipsum enim esse sine aliquo initio non potest. Sua sponte autem nihil nasci potest, quia nulla est sine generante natura. Semina vero principalia quomodo esse potuerunt, cum et semina ex rebus orientur, et vicissim res ex seminibus? Nullum igitur semen est, quod originem non habet. Sic factum est, ut cum putarent mundum nulla providentia factum, ne hominem quidem putarint aliqua ratione generatum. Quod si nulla esset in fingendo homine ratio versata, immortalem igitur animam esse non posse. Alii vero ex adverso, et Deum esse unum, et ab eo mundum factum, et hominum causa esse

VARIORUM NOTÆ.

Emaculetur. Ita mss. Taur., Bon., ed. Is.; at ms. Reg. C rec. et editi habent, *Evacuatur.* — *Emaculetur.* Ed., *evacuatur.* PRAFFIUS. — Longe aptius hic Taurinensis et Isæus ex Bonon. exhibent *emaculetur.* Sequitur enim *labe.* *Labe* Latini *emaculare, eluere,* non *evacuare* dicunt. Contrarium, *labe maculari.* Epit. cap. 27: *Ne qua labe maculati honore angelico mulctarentur;* et lib. VI, cap. 25: *Etsi corpus nulla sit labe maculatum.* BUN.

Naturæ. Non extat in mss. Taur., Bonon. et 6 editis. Est in cæteris. Reg. VII, II Paral. VI, Eccle. VII, Prov. XX.

Ac nos. Ita mss. Taurin., Reg., ac ed. Is., Crat. Cæteri editi, *aut.*

Perseverantibus. Sic Taur., Bonon. In ms. vero Reg. et ed., *perseverabimus.*

Deo. Non extat in ed. Deo: sed in ed. Is. et in mss. invenitur, ut et *delictis;* in ed. est *debitis.*

Pro delictis. Plures edd. etiam Cell., *debitis.* At elegantius Bonon. et Isæus, assentiente Davisio, *pro delictis.* Dicit noster peccata, crimina, delicta, vulnera, errores, etc. *At debita,* quod sciam, nusquam.

Hoc. Paris. ed. addit *enim,* quod non extat in mss. antiq. nec in 6 edit.

Chara. Tam chara, in editis.

Qui cum magis. Motilus hic locus est in editis, ut cum angelis suscipiat peccatorem confitentem, quem in regnis cœlestibus faciat pro humilitate sublimari.

Sublimem. Ita mss. Taurin. et Bonon. Editi vero cum Reg. rec., *sublimari.*

Debeat. Ed. *debet.*

Hæc. Taurin. ms. *hæc.*

Aram. At Taur. ms. *iram.* — *In aram Dei.* Rectissime correxit Pfaffius. Sic lib. VI, cap. 25: *Itaque in aram Dei... justitia imponitur, patientia, fides innocentia, castitas, abstinentia.* BUN.

Suscipit. Ms. Reg. et plurimi editi, *suscipit sibi quatuor*

Eique donum. Ita mss. Bonon. et ed. Is., Spark., Taurin. ms., *idoneum præmium pro eique donum.*

Impartitur. Ita mss. Bonon., Reg. et editi: at Taurin., *impertit.*

Arbitrantur. Sic mss. Taur. et Bon.; Reg. et ed. *putaverunt.*

Prospicere. Taurin. ms. recte. Alii *perspicere.*

Sequentia. Sic mss. Bonon. et Taur. At Reg. et ed., *sapientia providere.*

Qui summam non habebant. Ita correxi ex ed. Is., Spark. et Bon.; ms. Taur. *tenebant;* Ed. *scientiam non habebant.* — Peculiaris vox est Lactantio, ut *summam* appellet brevem quamdam et compendiarum divinarum mysteriorum collectionem atque notitiam: sic lib. VII Div. Institut., cap. 6 et 7. ISÆUS.

Rerum. Reg. habet *eorum.* Ed. *negantes ergo providentiam, utique Deum, qui fons et caput ejus est.*

Dici non potest. Ita 5 editi: at 10 alii, *quia quidquid est, esse sine aliquo initio non potest.*

Sine generante. Ita Taur., Bonon. et ed. Is., Spark. At. ed. *ratione.* Rectius fortasse legeris unius syllabæ additamento, *generatione.* SPARK.

Ex rebus. Sic Taurin., Bonon., Is., Spark.: ed., *exordiis.*

Habet. Ed. *habeat,* rectius.

Factum. Taurin. ms. *generatum.* Cæteri, *factum.* — *Nulla providentia generatum.* Ms. Taur.: *Nulla providentia generatum.* Eleganter: et ita vult vox sequens, *generari,* aut, ut Isæus vult, *generatum,* iterum. Generare vero est idem ac *creare, facere,* ut multis Lactantii locis, ad lib. III Institut., cap. 14, docuimus. BUN.

Ratione generatum. Ita ms. Bon. et ed. Is., Spark. Cæteri, *generari.*

Immortalem. Hæc paulo aliter leguntur in ed. In ms. Reg. deest particula *negans.*

Mundum. Ita ms. Bon. et 6 vulgati. Cæteri editi.

factum, et animas esse immortales existimaverunt. A non possunt, ne æterniora quidem possunt. Ergo aut utraque semper fuerunt, et Deus otiosus, aut utraque ex uno fonte fluxerunt. Est enim convenientius, ut Deus omnia fecerit potius quam nihil. Ergo secundum sententiam Platonis, idem Deus et bonus est, quia bona fecit, et malus, quia mala. Quod si fieri non potest, apparet non ideo factum esse a Deo mundum, quia bonum est mundus. Omnia enim complexus est bona et mala, nec fecit propter se quidquam, sed propter aliud. Domus enim ædificatur, non ad hoc solum ut sit domus, sed ut suscipiat et tueatur habitantem. Item navis fabricatur, non ad hoc ut navis videatur tantum, sed ut in ea possint homines navigare. Vasa item fiunt, non ut vasa sint solum, sed ut capiant que sunt usui necessaria. Sic et mundum Deus ad usum aliquem fecerit necesse est. Stoici aiunt causa hominum factum esse, et recte. Homines enim fruuntur his omnibus bonis, quæ mundus in se continet. Sed ipsi homines cur facti sint, aut quid in illis utilitatis habeat illa rerum fabricatrix providentia, non explicant. Immortales esse animas idem Plato affirmat (*Plato in Phæd., Phædon., Gorg., de Leg.*): sed cur, aut quomodo, aut quando, aut per quem immortalitatem assequantur, aut quodnam sit omnino tantum illud mysterium; cur ii, qui sunt immortales futuri, prius mortales nascentur, deinde decurso temporis vitæ spatio, atque abjectis fragilibus corporum exuviis, ad æternam illam beatitudinem transferantur,

CAPUT LXVIII.

(Lib. vi div. Inst., cap. 4.)

De mundo, homine et Dei providentia.

Consideremus igitur quæ ratio fuerit hujus tanti tamque immensi operis fabricandi. Fecit Deus mundum, sicut Plato existimavit: sed cur fecerit, non ostendit. Quia bonus, inquit, et invidens nulli, fecit quæ bona sunt. Atqui videmus in rerum natura, et bona esse et mala. Potest ergo existere perversus aliquis, qualis fuerit *ἄθεός* ille Theodorus, et Platoni respondere: Imo quia malus est, fecit quæ mala sunt. Quomodo illum redarguet? Si quæ bona sunt, Deus fecit, unde igitur tanta mala eruperunt, quæ plerumque etiam prævalent bonis? In materia, inquit, continebantur. Bona igitur et mala, aut nihil, fecit Deus. Si bona tantum fecit, æterniora sunt mala, quæ facta non sunt, quam bona, quæ habuerunt exordium. Finem igitur habebunt, quæ aliquando coperunt, et permanebunt, quæ semper fuerunt. Mala ergo potiora sunt. Si autem potiora esse

VARIORUM NOTÆ.

mundum et hominem esse factum, et animas immortales existimaverunt. Sed cum ea senserunt, ii tamen divini. Ms. Reg., sed cum ea senserunt, hujusmodi non tamen, etc. Taurin., vera sentirent, hujus tamen.

Sed cum ea senserint. Legitur vero apud Buneman. Sed cum vera sentirent. Et hæc addit: Sic optime Taurin., Pfaffius et seqq. BUNEMAN.

Aliquo. Non est in editis.

Tamque. At in ms. Taurin., tamquam.

Fecerit. Ita Taur., Bodd., ed. Cellar. Cæteri editi fecit.

Bonus. Plato in Timæo post init.

Ergo. Deest in ms. Taurin.

Theodorus. Vide lib. de Ira Dei, c. 9.

Bona. Taurin. ins. Si mala, ergo et bona, ut aut nihil fecerit Deus, aut si bona tantum. — Continebantur. Bona igitur. Hæc oratio usque ad sect. 29. Stoici aiunt, accipienda est tanquam ab impio Theodoro prolata contra Platonem, quam adducit Lactantius, non approbat. Suam autem sententiam in sequenti capite declarat. BUN.

Continebantur. Si mala, ergo et bona, ut aut nihil fecerit Deus, aut si bona. Ita rectius ms. Taur. et Davisius, cujus lectionis vestigia supersunt in corruptis antiquis Ven. Inde Parrhas., Ald., Crat., Gymn., Betul., Tornæs., Thomas., Cel., Pfaffius, Heumann.: Bona igitur et mala, aut nihil fecit Deus. Si bona. Ex Bonon. Isæus. Gall., Spark.: Si mala, ergo et bona, aut nihil fecit Deus, aut si bona tantum BUN.

Ne æterniora quidem possunt. Vel legendum, esse possunt; vel, quod malim, ne æterniora quidem sunt. Davisius. Sed nihil hic addendum, nihil mutandum esse, ostendent exempla a me ad lib. de Mort. Persecut., cap. 16 BUN.

Convenientius. Ita Taurin., Bon. et ed. Is. In Reg. et cæ. t. ed., conveniens.

Secundum sententiam Platonis. Ita loquitur noster non quod opinetur hæc revera fuisse Platonis sen-

tentiam: sed ut ostendat, quomodo, data Platonis hypothese, ratiocinari possit Theodorus, cujus h. personam gerit Lactantius, etc. DAVISIUS.

Idem. Sed ed. ideo. Minime vero; nam quæ sit philosophi sententia, liquet ex lib. ii de Republ. ad finem.

Esse a Deo, etc. Esse mundum, quia mundus bonus est. Quoniam complexus est. Ita editi. — Non ideo factum esse a Deo mundum, quia bonum est mundus. Ita edo ex Taurin. cum Pfaffio et Davisio. His proximi Ven. utraque 1478, 93, 97, Pier., Paris., Parrhas., Ald., Crat., Gymn., Gryph., Tornæs. et Betul.: Non ideo factum esse mundum, quia mundus bonus est At pessime Thomasius, Isæus, Gall., Spark., Cellarius: Apparet, a Deo factum esse mundum, quia mundus bonus est, contra mentem Lactantii, ut observat Davisius, Platonem hic confutantibus. BUN.

Omnia enim complexus est, bona et mala. Sic Taurin. Sic et ex Bonon. primus edidit Isæus. Impressi vet. habent, quoniam enim complexus est. Cellarius autem, quoniam complexus est bona et mala. BUN.

Fecit. Taurin. ms. fiet. — Nec fiet propter se quicquam. Ms. Taurin., nec fiet. Vide sequentia, et l. vi Institut., cap. 4: Nihil est, quod sit propter se ipsum factum: sed quicquid omnino fit, ad usum aliquem fieri necesse est, etc. Davisius legit, nec fit. Recte. BUN.

Enim. Deest in mss. Taur., Bon. et 5 vulgatis. Ad hoc. Ita ms. Reg. et 6 edit. Ad hoc deest in ms. Taurin.

Tantum. Sic Taur. et ed. Is. Sed tantum deest in ed. cæteris.

Item. Autem ed. et ms. Reg.

Esse. Deest in ms. Taurin.

Utilitatis, etc. Hæc paulo aliter expressa sunt in ed. Quodnam. Ita Bon., Taur., ed. Is. Cæteri ed., quidnam tantum.

Temporalis. Ita Taur., Bon., Bodd., ed. Is., Cellar. At Reg. et cæ. ed., temporis.

non comprehendit. Denique nec iudicium Dei, nec A discrimen iusti et iniusti explicavit: sed animas, quæ se sceleribus immerserint, hactenus condemnari putavit, ut in pecudibus renascantur, et ita peccatorum suorum luere pœnas, donec rursus ad figuras hominum revertantur; et hoc fieri semper, nec esse finem transmeandi. Ludum mihi nescio quem inducit, somnio similem, cui nec ratio ulla, nec Dei gubernatio, nec consilium aliquod inesse videatur.

CAPUT LXIX, *alias X.*

(Lib. vii Inst., c. 5, 8 et seq.)

Mundum propter hominem, et hominem propter Deum esse factum.

Dicam nunc quæ sit illa summa, quam ne ii quidem, qui vera dixerunt, collatis in unum causis atque rationibus, connectere potuerunt. Factus a Deo mundus, ut homines nascerentur: nascuntur autem homines, ut Deum patrem agnoscant, in quo est sapientia; agnoscunt, ut colant, in quo est iustitia; colunt, ut mercedem immortalitatis accipiant; accipiunt immortalitatem, ut in æternum Deo serviant. Videsne, quemadmodum sibi connexa sint et prima cum mediis, et media cum extremis? Inspiciamus singula, et videamus utrumne illis ratio quoque subsistat. Fecit ergo Deus mundum propter hominem. Hoc qui non videt, non multum distat a pecude. Quis cœlum suspicit, nisi homo? quis solem, quis astra, quis omnia Dei opera miratur, nisi homo? Quis colit terram? quis ex ea fructum capit? Quis navigat C mare? Quis pisces, quis volatilia, quis quadrupedes habet in potestate, nisi homo? Cuncta igitur propter hominem Deus fecit, quia usui hominis cuncta cessere.

Viderunt hoc philosophi: sed illud quod sequitur non viderunt, quod ipsum hominem propter se fe-

cerit. Erat enim consequens, et pium, et necessarium, ut cum hominis causa tanta opera molitus sit, cum tantum illi honoris, tantum dederit potestatis, ut dominetur in mundo, et homo agnosceret Deum tantorum beneficiorum auctorem, qui et ipsum fecit mundum propter ipsum, eique cultum et honorem debitum redderet. Hic Plato aberravit; hic perdidit quam primum arripuerat, veritatem, cum de cultu ejus Dei, quem conditorem rerum ac parentem fatebatur, obticuit, nec intellexit hominem Deo pietatis vinculis esse religatum, unde ipsa religio nominatur, et hoc esse solum, propter quod animæ immortales fiant. Sensit tamen æternas esse: sed non per gradus ad eam sententiam descendit. Amputatis enim mediis, incidit potius in veritatem, B quasi per abruptum aliquod præcipitium; nec ulterius progressus est, quoniam casu, non ratione, verum invenerat. Colendus est igitur Deus, ut per religionem, quæ eadem iustitia est, accipiat homo a Deo immortalitatem, nec est ullum aliud præmium piæ mentis: quæ si est invisibilis, non potest ab invisibili Deo, nisi invisibili mercede donari.

CAPUT LXX.

(Lib. vii Inst., c. 12, 15, 20, 21.)

Animæ immortalitas confirmatur.

Plurimis vero argumentis colligi potest æternas esse animas. Plato ait, quod per se ipsum semper movetur, neque principium motus habet, etiam finem non habere: animum autem hominis per se semper moveri, qui quia sit ad cogitandum mobilis, ad inveniendum solers, ad percipiendum facilis, ad discendum capax, et quia præterita teneat, præsentia comprehendat, futura prospiciat, multarumque rerum et artium scientiam complectatur immortalem esse; siquidem nihil habeat in se terreni ponderis labe concretum. Præterea ex

VARIORUM NOTÆ.

Se. Non extat in ms. Taurin.
Immerserint. Sic Taurin., Bonon., Reg., ed. Crat., Is. In cæteris ed., *immiserint.*
Esse. Ita mss. Taur., Bon., ed. Is. Cæteri editi *citra* habent pro *esse*; ms. Reg. *circa.*
Summa. Ita mss. Bon. et Taurin. ac 3 editi; et sic passim loqui amat Lactantius. Reg. et 13 ed. *sententia.*
Ne. Ed. *nec.*
Rationibus. Ita Taurin., Bonon. In ed., *fictionibus*; in ms. Reg., *factionibus.*
Agnoscant, in quo est sapientia: agnoscunt. Egregie ita ex Taurin. Pfaffius lacunam explevit; nam in omnibus ante editis verba, *in quo est sapientia, agnoscunt, desiderabantur.* Bun.
In quo..... ut. Desunt in ed.
Æternum. In Ms. Taurin. *æterno.*
Sint. Taurin. ms. *sunt.*
Inspiciamus. Ms. Reg. et ed., *inspiciantur.*
Quoque. Deest in ms. Taurin.
Ratio subsistat. Vide not. ad l. vii, cap. 5. Recte Pfaffius in notis ad me missis, *subsistat, id est constet.*
Ergo. Deest in ms. Taurin.
Omnia. Deest in ed.
Homini. In ed. *hominum.*
Viderunt. In ed. *recte ergo hoc viderunt philosophi.*
Tanta opera. Sic mss.; at editi, *tantam operam*; 1 Reg., *totam operam.*

Tantum. Ita mss. Taurin., Reg. et omnes fere ed. In ms. Bonon. *tantos illi honores.*

Tantum dederit potestatis. Editi legunt, *tantum illi potestatis tribuerit.* Abest illi a mss. Bonon., Reg.

In. Deest in ed. et in ms. Reg.

Dominetur mundo. Bonon., Taurin., Pfaff. et Davisius, *dominetur in mundo*, præferunt: at reliqui omnes et Heumannus, *dominetur mundo*, quod, quia latius patet, prætulit. L. vii Institut., cap. 4: *Tantumque illi honoris tribuit, ut præficeret universis.* Bun.
Deum. In ed. *Dominum.*

Et ipsum. Deest in ed.

Pietatis. Ms. Reg. et ed., *potestatis.*

Esse. Ms. Reg. et ed., *est.*

Quod. At in Taurin. ms., *quid.*

Incidit, etc. Ita mss. Taur., Bon. et ed., Is., Spark. Cæteri ed., *incidit in totius rei veritatem.*

Casu, non ratione. In ms. Reg. et ed., *casu ad eam non ratione pervenerat.*

Nisi invisibili. Deest in ms. Taurinensi.

Plato. In Phædon. apud Ciceronem 1 Tuscul. et in Somn. Scip. et ad finem Caton. major.

Qui. Deest in editis.

Discendum. At in Taurin. ms., *dicendum.*

Et quia. In ed., *ut qui.*

Terreni ponderis labe concretum. Ita quoque Ven. 93, 1497, Pier., Crat., Betul., Paris., Thomas.; sed

virtute ac voluptate intelligitur æternitas animæ. Voluptas omnibus est communis animalibus; virtus solius est hominis: illa vitiosa est, hæc honesta; illa secundum naturam, hæc adversa naturæ, nisi anima immortalis est. Virtus enim pro fide et pro iustitia nec egestatem timet, nec exilium metuit, nec carcerem perhorrescit, nec dolorem reformidat, nec mortem recusat: quæ quia naturæ contraria sunt, aut stultitia est virtus, si et commoda impedit, et vitæ nocet; aut si stultitia non est, ergo anima immortalis est, et ideo præsentia bona contemnit, quia sunt alia potiora, quæ post dissolutionem corporis sui assequatur. Illud etiam maximum argumentum immortalitatis, quod Deum solus homo agnoscit. In mutis nulla suspicio religionis est, quia terrena sunt, in terramque prostrata. Homo ideo rectus aspicit cælum, ut Deum quærat. Non potest igitur non esse immortalis, qui immortalem desiderat. Non potest esse solubilis, qui cum Deo et vultu, et mente communis est. Denique cælesti elemento, quod est ignis, homo solus utitur. Si enim lux per ignem, vita per lucem, apparet eum, qui usum ignis habet, non esse mortalem, quoniam id illi proximum, id familiare est, sine quo non potest, nec lux, nec vita constare.

Sed quid argumentis colligimus æternas esse animas, cum habeamus testimonia divina? Id enim sacræ litteræ ac voces prophetarum docent. Quod si cui parum videtur, lègat carmina Sibyllarum, Apollinis quoque Milesii responsa consideret; ut intelligat delirasse Democritum, et Epicurum, et Dicæarchum, qui soli omnium mortalium, quod est evidens, negaverunt. Confirmata immortalitate, superest docere, a quo, et quibus, et quomodo, et quando tribuatur? Cum certa et constituta divinitus tempora compleri cæperint, interitum et consum-

VARIORUM NOTÆ

Cellarius cum Ven. utraque 1478, Gallæo, Isæo, Spark., imo et Bonon. Ms.: *de terreni ponderis tabe*. Confer. de Ira, cap. 40.

Ac. An, pro ac, habent ed. ms.; Reg. aut.

Omnibus est communis. Ita Taur., Bonon. At Reg. et ed., *omnis communis*.

Et. Nec in ed. nec in ms. Taurin extat. — *Pro iustitia.* Restituo *et*, inquit Heumanus, e codice Taurinensi. At in Taurinensi *ET* quoque desideratur, addiderat ex ingenio Pfaffius; proscrit Davisius, ob non infrequens æsyndeton. BUN.

Etiam. Ms. Taurin. at ms. Reg. et ed., *autem*.

Quia terrena, etc. In ed., *quia terrena prospiciunt, homo.* Bonon., *terrena prostrata jacent.* Sic supra, lib. vii, cap. 9: *Quas pronis corporibus abjectas, in terramque prostratas.*

Non. In editis, *an*.

Immortalem. Recte. Vide præcedentia. Sed mss. Bonon. et Reg. habent *immortalitatem*.

Qui cum Deo, etc. Heuman. ita legit *cui cum Deo et vultus et mens communis est.* — *Qui cum Deo, et vultu et mente communis.* Sic omnes libri. Heumannus corrigi: *cui cum Deo, et vultus, et mens communis est;* quam emendationem melius, quam ex Opif. cap. 8, confirmare potuisset ex lib. vii, cap. 5, *quod vultus cum suo parente communis sit.* BUN.

Habet. Sed Taurin. ms., *habeat*.

Id. Deest in ms. Taurin.

Videtur. At ms. Reg. et ed. *videtur*.

mationem rerum fieri necesse est, ut innovetur: Deo mundus. Id vero tempus in proximo est, quantum de numero annorum, deque signis, quæ predicta sunt a prophetis, colligi potest. Sed cum sint innumerabilia, quæ de fine sæculi, et conclusione temporum dicta sunt, ea ipsa quæ dicuntur, nã ponenda sunt, quoniam ut testimoniis utamur immensum est. Si quis illa desiderat, aut nobis minus credit, adeat ad ipsum sacrarium cælestium litterarum, quarum fide instructor errasse philosophus sentiat, qui aut æternum esse hunc mundum, aut infinita esse annorum millia putaverunt, ex quo fuerit instructus. Nondum enim sex millia completa sunt, quo numero consummato, tunc demum malum omne tolletur, ut regnet sola iustitia. Quod quatenus eventurum sit, paucis explicabo.

CAPUT LXXI, alias XI.

(Lib. vii Inst., c. 15, 16, 17, 19.)

De postremis temporibus.

Hæc a prophetis, sed ut vatibus, futura dicuntur. Cum cæperit mundo finis ultimus propinquare, malitia invalescet, omnia vitiorum et fraudum genera crebrescent, iustitia interibit; fides, pax, misericordia; pudor, veritas non erit; vis et audacia prævalebit; nemo quidquam habebit, nisi male partum, manoque defensum. Si qui erunt boni, prædæ ac ludibrio habebuntur. Nemo pietatem parentibus exhibebit, nemo infantis aut senis miserebitur: avaritia et libido universa corrumpet. Erunt cædes et sanguinis effusiones. Erunt bella, non modo externa et finitima, verum etiam intestina. Civitates inter se belligerabunt: omnis sexus et omnis ætas arma tractabunt. Non imperii dignitas conservabitur, non militiæ disciplina: sed more latrocinii deprædatio et vastitas fiet. Regnum multiplicabitur, et decem viri occu-

Mortalium. Deest in ms. Taur.

A quo, etc. Ms. Reg. et ed., *a quo ei tribuatur.*

Interitum. At in editis est, *et interitum.*

Rerum. Non est in ms. Taurin.

Tempus. Ita Taurin., Bon., ed. Is. In ms. Reg. et in ed., *tempore.*

Prædicta. In Taurin. ms., *prædicata.*

Sint. Deest in ms.

Conclusionem. Sic lego cum veter. Mss. Taur., Bon., At Reg. et ed., *consummationem.*

Nobis minus. Taurin. ms., *novissimus.*

Ipsum. Deest in editis.

Instructor. Sic habent mss. Bon., Reg. et ed. At Taurin., *instructus.*

Tunc. Sed tum, in ed. et ms. Reg. legitur.

Tolletur. Taurin. ms., *Tollatur.*

Hæc a prophetis, sed ut vatibus. At in editis a prophetis et a vatibus. — *Hæc autem a prophetis.* Caute, quæ sequuntur, sunt legenda. Vaticiniis enim fabulæ et somnia sunt admixta. CELIAR.

Male. At Taurin. ms. manu. Ex libro vii Divin. Instit. cap. 15, hic reposuimus male; sic enim habet: *Nihil quisquam tunc habebit, nisi aut male quæsitum, aut defensum manu.*

Et. Deest in editis.

Tractabunt. Taur. ms., *tractabit.*

Vastitas. Ita ms. Taur., Bonon., ed. Is. At ms. Reg. et cæteri editi, *vastatio*

pabunt orbem, et partientur, et vorabunt; et existet A alius longe potentior ac nequior, qui tribus ex eo numero deletis, Asiam possidebit, et cæteris in potestatem suam redactis et adscitis, vexabit omnem terram. Novas leges statuere, veteres abrogabit; rempublicam suam faciet, nomen imperii sedemque mutabit.

Tunc erit tempus infandum et execrabile, quo nemini libeat vivere. Denique in eum statum res cadet, ut vivos lamentatio, mortuos gratulatio sequatur. Civitates et oppida interibunt, modo ferro, modo igni, modo terræ motibus crebris, modo aquarum inundatione, modo pestilentia et fame. Terra nihil feret, aut frigidior nimis, aut caloribus sterilis. Aqua omnis partim mutabitur in cruorem, partim amaritudine vitabitur; ut nihil sit nec ad cibos utile, B nec ad potum salubre. His malis accedent etiam prodigia de cælo, ne quid desit hominibus ad timorem. Cometæ crebro apparebunt. Sol perpetuo squalore fuscabitur. Luna sanguine inficietur, nec amissæ lucis damna reparabit. Stellæ omnes decident; nec temporibus sua ratio constabit, hyeme atque æstate confusis. Tunc et annus, et mensis, et dies breviabitur. Et hanc esse mundi senectutem ac defectiorem Trismegistus elocutus est. Quæ cum venerit,

adesse tempus sciendum est, quo Deus ad commutandum sæculum revertatur.

Inter hæc autem mala surget rex impius, non modo generi hominum, sed etiam Deo inimicus. Hic reliquias illius prioris tyranni conteret, cruciabit, vexabit, interimet. Et tunc erunt lacrymæ juges, luctus et gemitus perpetes, et ad Deum cassæ preces; nulla requies a formidine, nec somnus ad quietem. Dies cladem, nox metum semper augebit. Sic orbis terrarum pene ad solitudinem, certe ad raritatem hominum redigetur. Tunc et impius justos homines ad dicatos Deo persequetur, et se coli jubebit ut Deum. Se enim dicet esse Christum cujus erit adversarius. Ut credi ea possint, accipiet potestatem mirabilia faciendi: ut ignis descendat a cælo; ut sol desistat a cursu suo; ut imago, quam posuerit, loquatur. Quibus prodigiis illiciet multos, ut adorent eum, signumque ejus in manu aut fronte suscipiant. Et qui non adoraverit, signumque susceperit, exquisitis cruciatibus morietur. Ita fere duas partes exterminabit, tertia in desertas solitudines fugiet. Sed ille vecors, ira implacabili furens, adducet exercitum, et obsidebit montem, quo justii confugerint. Qui cum se viderint circumsessos, implorabunt auxilium Dei voce magna, et exaudiet eos, et mittet eis liberatorem.

VARIORUM NOTÆ.

Vorabunt. Taur. ms., *devorabunt.*

Alius. Non est in editis.

Ex eo numero. Deest in ed. — *Ex eo numero.* Non sunt in ms. Bonon., imo nec in Taurin., ut Pfaffii notæ emendatæ nunc docent: unde Davisius et Heumannus corrigendi; adsunt vero in editis, et lib. vii Institut. cap. 16. Bon.

Asiam. Ms. Taur., *aliam*, male; ad quid enim referetur *aliam*? C

Et. Non est in ed.

In potestatem suam. Ed. *in potestate sua.*

Adscitis. Ms. Reg. *ascisis.* Ed. *abscisis vorabit omnem.* Ms. Reg. etiam, *vorabit.*

Quo nemini libeat vivere. Desunt hæc in ms. Taurin.

Ut vivos. Sic ms. Taurin et Bon. in Reg. et editis legitur *ut omnes vivos.* Sed vox *omnes* prorsus est inutilis.

Modo ferro, modo igni. Legitur autem, *modo ferro et igni* apud Buneman., qui hujus variantis sic rationem reddit. — *Modo ferro et igni.* Pfaffius et Davisius, *modo ferro, modo igni.* At quia noster aliique ea non solent disjungere, et hic omnes priores editi, etiam D Thomas. et Isæus exhibent, *modo ferro et igni*, illam copulam *et*, pro *modo*, revocavi cum Heumanno. Bun.

Frigoribus. In ed., *rigoribus.*

Amaritudine. At in ms. Taurin., *Amaritudinem.*

Potum. Taurin. ms., *potu.*

Accedent etiam, etc. Sed in Reg. et ed., *accident prodigia hominibus ad timorem.*

Perpetuo squalore fuscabitur. At Buneman. habet, *pallore fuscabitur*, et notam sequentem exhibet. — Pro minus nota notioem vocem subdiderant priores editi omnes: *perpetuo squalore fuscabitur.* Commode Davisius affert ex Plinii lib. ii Hist. nat. c. 80: *Fiunt prodigiosi et longiores solis defectus... totius pene anni pallore continuo.* Bun.

Luna, etc. At ita ed., *lunam color sanguinis obumbrabit.*

Reparabit. At Taurin. ms., *reparavit.*

Confusis. In mss., *confusi.*

Venerit. Sic mss. Bon., Reg. et ed.; at Taurin.

ms. habet *evenerint.* — Buneman. quoque ex illo ms. et ex Davisio *evenerint* posuit. Unde illam notam exhibet. — Editi ante male, *venerit*; non enim ad mundi senectutem, sed mala verbum pertinet: unde optime Davisius observavit, hæc referre verba Hermetis, producta a Lactantio lib. vii, cap. 48: *ἐπιόν δὲ τὰυτὰ γένεται,* etc.

Quo. In Taurin. ms., *quod.*

Prioris. In Taurin. ms., *priorib.*

Et. Addidit ex Bonon. et Reg.

Erunt lacrymæ. Editi habent, *nonnisi etiam lacrymæ*; Bon. et Taur., *erunt.*

Ad Deum. Ita Taurin. et Bonon. At Reg. et ed., *ad eum.*

Formidine, etc. Sed ms. Reg. et edit., *ad formidinem, aut somnus ad quietem.* In Bonon. et Reg. est *ad quietem*; in Taur., *requiem.*

Metum. Taurin. ms. *tecum*, sed in aliis mss. et in edit. est *metus* aut *metum.*

Certe ad raritatem. Deest in edit. Sed sumpsimus ex ms. Taurin.

Et. Deest in edit.

Dicatos. Sic. mss. Taur., Bonon. Sed *deditos* est in ed.

Christum. Ed. *Deum* pro *Christum* habent: post *Christum* addunt editi *quum sit Antichristus.*

Ut credi ea possint. Buneman habet, *ut credi ei possit.*

A cælo. In ed. *de cælo.*

Desistat. In ms. Taurin. et utraque Ven. 1478, 95, 97, Paris. 1515, *resistat*, id est consistat, subsistat. Sæpe ita Cicero, Terentius, Seneca, alii. Ex Parrhasio *desistat*, omnes editiones, etiam Pfaffii invasit: at Davisius et Heumannus, *resistat.* Recte. Bun.

Suo. Non extat in editis.

Illiciet. In ed., *alliciet.* Verbo *illicere* passim utitur Lactantius.

Vecors. Ita mss. Taur., Bon. et ed. Is. Cæteri edit., *protervia.*

Et exaudiet eos. Sic mss., Taurin. Bonon., ed. Is., Crat. Cæteri ed., *et audiet eos Deus, et immittet.*

CAPUT LXXII.

(Lib. vii Inst., c. 20, 21, 26.)

De Christo e caelo descendente ad universale iudicium, et de regno millenario.

Tunc caelum in tempestate patet, et descendet Christus in virtute magna; et anteibit eum claritas ignea, et vis inestimabilis angelorum; et extinguetur omnis illa multitudo impiorum, et torrentes sanguinis current; et ipse ductor effugiet, atque exercitu saepe reparato, quartum praelium faciet, quo captus cum caeteris omnibus tyrannis, tradetur exustioni. Sed et ipse daemorum princeps, suctor et machinator malorum, catenis igneis alligatus, custodiae dabitur, ut pacem mundus accipiat, et ut vexata tot saeculis terra requiescat. Pace igitur parata, compressoque omni malo, Rex ille justus et victor iudicium magnum de vivis et mortuis faciet super terram: et viventibus quidem justis tradet in servitium gentes universas; mortuos autem ad aeternam vitam suscitabit, et in terra cum iis ipse regnabit, et condet sanctam civitatem, et erit hoc regnum justorum mille annis. Per idem tempus, et stellae candidiores erunt, et claritas solis augebitur, et luna non patietur diminutionem. Tunc descendet a Deo pluvia benedictionis matutina et vespertina, et omnem frugem terra sine labore hominum procreabit. Stillabunt mella de rupibus: lactis et vini fontes exuberabunt. Bestiae, deposita feritate, mansuescent, lupus inter pecudes errabit innoxius, vitulus cum leone pascetur, columba cum accipitre congregabitur, serpens virus non habebit, nul-

A lum animal vivet ex sanguine. Omnibus enim Deus copiosum atque innocentem victum ministrabit.

Peractis vero mille annis, ac resoluta daemorum principe, rebellabunt gentes adversus justos, et veniet innumerabilis multitudo ad expugnandam sanctorum civitatem. Tunc fiet ultimum iudicium Dei adversus gentes. Concutiet enim a fundamentis vis terram, et corruent civitates, et pluet super impios ignem cum sulphure et grandine, et ardebunt, et invicem trucidabunt. Iusti vero sub terra paulisper latebunt, donec perditio gentium fiat, et exibunt post diem tertium, et videbunt campos cadaveribus oper- tos. Tunc fiet terrae motus, et scindentur montes, et subsident valles in altitudinem profundam, et congre- rantur in eam corpora mortuorum, et vocabitur se- B men eius Πολυάνδριον. Post haec renovabit Deus mundum, et transformabit justos in figuras angelorum, et immortalitatis veste donati, serviant Deo in sempiternum. Tunc etiam impii resurgent, non ad vitam, sed ad poenam. Eos quoque, secunda resurrectione facta, Deus excitabit, ut ad perpetua tormenta dam- nati, et aeternis ignibus traditi, merita pro sceleribus suis supplicia persolvant.

CAPUT LXXIII, alias XII.

(Lib. vii Inst., c. ult.)

Spes salutis in Dei religione et cultu.

Quare cum haec omnia vera et certa sint, propheta- rum omnium consona annuntiatione praedicta, cum eadem Trismegistus, eadem Hystaspes, eadem sibylla C cecinerint, dubitari non potest quin spes omnis vitae

VARIORUM NOTAE.

In tempestate. Ms. Reg. et ed., *intempesta nocte.**Anteibit.* Ita mss. Taur., Bon. At Reg. et ed., *ante- ceuet.**Vis inestimabilis.* Ed., *virtus. Inestimabilis* autem, pro *innumerabilis*, vox Lactantio peculiaris. Vid. not. ad cap. 33 libri de Mortib. Persecut.*Omnibus.* Non extat in ed. — *Cum caeteris omnibus.* Vulgg., *cum caeteris tyrannis*: Bonon., *Cum omnibus tyrannis*. Utramque lectionem conjunxit Taur., et merito quidem. BUN.*Tradetur.* In ms. Taurin., *traditur.**Igneis.* Deest in ms. Taurin.*Et ut vexata, etc.* Hic sequor ms. Bon. et 6 ed. *Ut pro et, extat in editis caeteris.* — *Vexata tot saeculis.* Edd. ante Thomasium, in his Tornzesianae, neglexerunt voculam *tot*, quae merito a Thomasio et seqq. est addita; nam lib. vii, cap. 49: *requiescet orbis, qui per tot saecula..... pertulit servitutem.* BUN.*Parata.* In Taur. ms., *parata.**Servitium.* Ita ms. Taur.; at Sueton. ed., *servitutem.* Vide cap. 21 lib. de Mortibus Persecutorum.*Iis.* At in ms. Reg. et ed., *his.* De falso regno Christi millenario, vide not. ad lib. vii Divin. Instit., c. 14 et 24.*Hoc.* Deest in edit.*Et.* Deest in ms. Taurin.*Ministrabit.* Ita Taurin., Bonon. At ms. Reg. et ed., *dabit.**Resoluta.* Id est, denuo soluto. Lib. vii, cap. 26: *Solvetur denuo, et custodia emissus exibit.* BUN.*Adversus gentes.* Sed ms. et ed., *delendamque sanctorum gentem. Concutiet.**Fiet.* Ms. Reg. et ed., *fient.**Scindentur montes.* At in ms. Reg. et ed., *scindent**se montes, et subsident in latitudine vallis profunde.**In eam.* Ms. Reg. et ed., *ea.**Polyandrium.* Πολυάνδριον. Habebant pagani xenotopia, in quibus peregrinos sepeliebant, quae polyandria etiam aliter appellabant, quod essent omnibus communia. Suidas. — Quod alii vocant coemeteriam, monumentum, dicitur etiam Polyandrium, a duobus vocibus graecis, πολυς et άνδρ, quod multi homines, πολλοι άνδρες, eo ferantur.*Figuras.* Ms. Reg. et ed., *figuram.**Immortalitatis.* Ms. Taurin., *immortali.**In sempiternum.* Post verba haec, ms. Taurin. addit: *Et hoc erit regnum Dei, quod finem non habebit.* Et sapit glossema; nec legitur in libri septimi Divin. Instit. cap. 26.*Tunc etiam impii resurgent, non ad vitam, sed ad poenam.* In ms. Bonon. est etiam, in Reg. em, in Taur. et, in editis est enim pro etiam. Haec Lactantius melius quam supra, lib. vii, cap. 20, ubi contrarium docuit.*Eos quoque.* Editi, *eosque.**Damnati et aeternis.* At in editis, *damnet aeternisque.**Supplicia.* Non extat in editis.*Haec omnia vera, etc.* Sed in ms. Reg. et ed. *Haec omnia vera; omnium consona administratione praedicta.* Legitur *consona* in omnibus editis et mss. praeter Taur., in quo est *consonanti*, in eodem et in Bonon., *adnuntiatione.**Hystaspes.* Sic Taur. et Bon. mss.*Cecinerint.* Ita Taurin., Bonon. At edit. *concine- rint.**Quin spes.* Sic Bon., Taur. Sed ed., *curas spes omnes vitae.*

ac salutis in sola Dei religione sit posita. Itaque nisi homo Christum susceperit, quem Deus ad liberationem misit atque missurus est; nisi summum Deum per eum cognoverit, nisi mandata ejus legemque servaverit, in eas incidet pœnas de quibus locuti sumus. Proinde fragilia contemnenda sunt, ut solida consequamur; spernenda terrena, ut cœlestibus honoremur; temporalia fugienda, ut ad æterna veniamus. Erudiat se quisque ad justitiam, formet ad continentiam, præparet ad agonem, instruat ad virtutem; ut

A si forte adversarius indixerit bellum, nulla vi, nullo terrore, nullis cruciatibus a recto et bono divellatur, non se substernat insensibilibus figmentis, sed verum et solum Deum rectus agnoscat: abjiciat voluptates, quarum illecebris anima sublimis deprimitur ad terram: teneat innocentiam, prosit quamplurimis, incorruptibiles sibi thesauros bonis operibus acquirat, ut possit, Deo judice, pro virtutis suæ meritis, vel coronam fidei, vel præmium immortalitatis adipisci.

VARIORUM NOTÆ.

Sit posita. Ita Taur. Reg., ed. Is. Cœt. ed., *sint posita.* Ms. Bon., *sint positæ.*

Christum. Non est in ed.

Atque missurus est. Sic Bon., Reg. At multi ed. ista non habent, sed, *nisi summum Deum per eum, qui missus est, cognoverit.*

Legemque. Ms. Reg. et ed., *legesque.*

Honoremur. Ita ms., sed editi, *onoremur.*

B *Veniamus.* Ms. Taurin., *fugiamus, quod mox præcessit.*

Formet. Ita ms. Bon. In Taurin. est, *reformet*; in ed., *firmet.*

Præparet ad agonem. Deest in ms. Taurin.

Divellatur. Ms. Taurin., *depellatur.*

Agnoscat. Sic mss. Taur. et Bon., et ed. Is. Alii ed., *cognoscat.*

Immortalitatis. Ms. Bon., *immortalis.* Mendose.

SYLLABUS RERUM QUÆ IN HOC TOMO CONTINENTUR.

Elenchus operum quæ in hoc volumine continentur. 9.
Notitiæ biographiæ necnon et bibliographiæ de sanctis pontificibus Romanis, Marcellino, Marcello, Eusebio, Melchiade, et de Rhetico Eduensi episcopo. 10

SANCTUS MARCELLINUS PAPA.

primus. — Quando et quamdiu sederit. *Ibid.*

II. — De antiqua fabula qua Marcellinum idolis thus obtulisse vulgatum est. *Ibid.*

§ III. — *Vulgatæ synodi Suessanæ seu Sinuessanæ de Marcellino papa gesta.* 11

I. — Urbani et Marcellini altercatio. *Ibid.*

II. — De thurificatione Marcellini. 12

III. — De synodo in qua Marcellinus thurificasse se negat. 13

IV. — Damnantur Urbanus, Castorius ac socii. 14

V. — Presbyteri Romani damnationem Castorii et sociorum ratam habent, Marcellini causam discutunt alii quinquaginta episcopi. 15

VI. — Suo eum iudicio permittunt, et quinque clericorum damnationem approbant. 16

VII. — Marcellinum thurificasse probatur. Superinducuntur quatuor et quadraginta novi testes. Ipse se damnat Marcellinus. *Ibid.*

SANCTUS MARCELLUS PAPA.

I. — Quando et quamdiu sederit. 19

II. — De Constantia Marcelli in servanda pœnitentiæ disciplina 21

De sancto Marcello martyre Damasi papæ carmen, *Ibid.*

§ III. — De decreto quod Marcello adscribitur, ubi de usu quo pueros monasteriis parentes offerebant, disseritur. 22

SANCTUS EUSEBIUS PAPA.

I. — Quando et quamdiu sederit. 23

II. — In quo vulgatum de S. Eusebio carmen explicatur. 27

§ III. — De epistolis ac decretis Eusebio papæ adscriptis. *Ibid.*

SANCTUS MELCHIADES PAPA.

I. — Quando et quamdiu sederit. 29

II. — De litteris Maxentii imperatoris ac præfecti prætorio Melchiadi datis, quibus illi ecclesiis quæ fuerant ablatæ, restitui jubebant. 30

§ III. — Donatistarum causa Melchiadis cognitioni a Constantino imperatore demandatur. 32

IV. — Melchiadis sententia de Cæciliani causa. 33

V. — Melchiadis iudicium Donatistæ antiqui respuunt, eumque postmodum traditionis librorum recentiores falso accusant. 38

§ VI. — De decretis Melchiadi papæ attributis. 40

Rheticii episcopi Eduensis dictum de Baptismo. 46

Anonymi carmen de Laudibus Domini. *Ibid.*

Celsi in altercationem Jasonis et Papisci præfatio de Judaica incredulitate, ad Vigilium episcopum. 49

Præfatio Nicolai Lenglet Dufresnoy in Lactantium. 58

Lactantii Vita. 75

Insignium virorum testimonia de L. Cæcilio Firmiano Lactantio. 78

Synthesis doctrinæ Lactantii. 81-82 et seq.

Annotationes censoriæ in quædam Lactantii errata. 87-88.

Propositiones quæ in Lactantio reperiuntur ad fidem pertinentes a catholicis caute legendæ. 91-94

Elenchus manuscriptorum codicum Lactantii. *Ibid.*

Manuscripti codices. 94-100

Notitia manuscriptorum codicum Lucii Cæcilii Firmiani Lactantii, qui asservantur Romæ, in apostolica bibliotheca Vaticana. 102-104

LACTANTII DIVINARUM INSTITUTIONUM

LIBER PRIMUS. — *De falsa religione.* 110

Analysis hujus libri. *Ibid.*

Præfatio. — Quanti sit et fuerit semper cognitio veritatis. 112

Caput primum. — De religione et sapientia. 113

Cap. II. — Quod providentia sit in rebus humanis. 120

Cap. III. — Uniusne potestate Dei mundus regatur, an multorum. 122

Cap. IV. — Quod unus vere sit Deus a prophetis etiam prænuntiatus. 127

Cap. V. — De testimoniis poetarum et philosophorum. 129

Cap. VI. — De Divinis testimoniis et de Sibyllis et earum carminibus. 158

Cap. VII. — De testimoniis Apollinis et deorum. 148

Cap. VIII. — Quod Deus sine corpore sit, nec sexu ad procreandum egeat. 153

Cap. IX. — De Hercule, et ejus vita et morte. 156

Cap. X. — De Æsculapii, Apollinis, Neptuni, Martis, Castoris et Pollucis, Mercurii atque Liberi vita et gestis. 160

Cap. XI. — De Jovis ortu, vita, regno, nomine et morte, et de Saturno et Urano. 165

Cap. XII. — Quod Stoici figmenta poetarum ad philosophicam transferunt rationem. 184

Cap. XIII. — Quam vanæ sint et inanes Stoicorum interpretationes de diis; et ibi de Jovis ortu, Saturno et ope. 186

Cap. XIV. — Quid de diis Euhemeri et Enii doceat sacra historia. 190

Cap. XV. — Quomodo cum fuerint illi homines, dii fuerint nominati. 192

Cap. XVI. — Qua ratione dii esse non possint, quos sexus